

บทที่ ๓

หลักพุทธธรรมเกี่ยวกับการแก้ไขปัญหาคอบครัว ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ในบทที่ ๓ นี้มุ่งศึกษาหลักพุทธธรรมเกี่ยวข้องกับการแก้ไขปัญหาคอบครัวที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ได้กำหนดกรอบของการศึกษาไว้ ๓ ประการ คือ (๑) ความหมายของพุทธธรรม (๒) ความสำคัญของพุทธธรรม และ (๓) หลักพุทธธรรมเกี่ยวกับการแก้ไขปัญหาคอบครัว ได้แก่ พรหมวิหาร ๔ สังคัตถุ ๔ ขรവാสนธรรม ๔ ทิศ ๖ รายละเอียด ดังนี้

๓.๑ ความหมายของพุทธธรรม

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของหลักพุทธธรรม หมายถึง การประมวลคำสอนของพระพุทธเจ้า หรือ คำสั่งสอนของพระพุทธองค์ที่ทรงประกาศ และบัญญัติไว้โดยรวบรวมเป็นคัมภีร์หลักในพระพุทธศาสนา เรียกว่า “พระไตรปิฎก” เพื่อให้เป็นแหล่งสืบค้นคำสอนเดิมของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นเสมือนตัวแทนแห่งพระพุทธเจ้า และพุทธธรรมยังรวมไปถึงความเป็นไปในพระชนม์ชีพและพระพุทธรูปที่สะท้อนออกมาให้ปรากฏในพุทธธรรม^๑

หลักพุทธธรรม หมายถึง การประมวลคำสอนของพระพุทธเจ้า หรือ คำสั่งสอนของพระพุทธองค์ที่ทรงประกาศ และบัญญัติไว้โดยรวบรวมเป็นคัมภีร์หลักในพระพุทธศาสนา เรียกว่า “พระไตรปิฎก” เพื่อให้เป็นแหล่งสืบค้นคำสอนเดิมของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นเสมือนตัวแทนแห่งพระพุทธเจ้า และพุทธธรรมยังรวมไปถึงความเป็นไปในพระชนม์ชีพและพระพุทธรูปที่สะท้อนออกมาให้ปรากฏในพุทธธรรม

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) กล่าวว่า พุทธธรรมนั้น ถือเป็นการแนะนำต้นแบบ เพราะการแนะนำพุทธธรรมนี้ ส่งเสริมให้บุคคลรู้จักช่วยตัวเอง ยอมรับศักยภาพของมนุษย์ในการแก้ปัญหาตลอดจนให้รู้จักในเรื่องเงื่อนไข เหตุปัจจัย และวิธีการ ซึ่งมีขั้นตอนครบถ้วนตามหลักการแนะนำ อย่างไรก็ตาม วิถีชีวิตของคนไทย มีพุทธธรรมเป็นฐาน ฐานวัฒนธรรมไทย ก็คือ พุทธธรรม เมื่อกล่าวโดยสรุป พุทธธรรมจึงมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของคนไทยในภาพรวม คือ (๑) กำหนดพฤติกรรม การกระทำต่างๆ ที่ควรประพฤติ วิธีคิด การมองโลกและชีวิต (๒) เป็นตัวสร้างระเบียบและบรรทัดฐานในสังคม เพราะสร้างความเชื่อ ค่านิยม กฎเกณฑ์ ประเพณี วัฒนธรรมในการดำรงชีวิต (๓) เป็นตัวกำหนดวิถีชีวิตของคนในสังคมไทย เป้าหมาย คือ ชีวิตที่สุขสงบด้วยความสันโดษ โดยการปรับตัว

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑-๒.

^๒ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธศาสนกับการแนะนำ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สมาคมแนะนำแห่งประเทศไทย, ๒๕๓๔), หน้า ๑.

และความเรียบง่ายของชีวิต (๔) เป็นตัวสร้างให้เกิดสติปัญญา มีความไม่ประมาทในชีวิต รู้กาลเวลา รู้บุคคล รู้สถานที่ ปฏิบัติในสิ่งที่ควรปฏิบัติ เว้นในสิ่งที่ควรเว้น^๓

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า พุทธธรรม หมายถึง หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่สอนให้พุทธศาสนิกชนเป็นผู้มีวัฒนธรรมที่ดีงาม รู้จักการดำเนินชีวิตอย่างรู้เท่าทัน และรู้จักทางเสื่อมไม่ควรทำ ควรรู้หลักพุทธธรรมเพื่อการพัฒนาตนเองตามลำดับ ดังนี้

พ.อ.ปิ่น มุทุกันต์ ได้กล่าวว่า การใช้หลักพุทธธรรมในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมที่ท่านเน้นที่การแก้ปัญหาโดยเฉพาะปัญหาที่เกี่ยวกับการบริหารชีวิตของสามัญชนโดยทั่วไป เพราะจากประสบการณ์ชีวิตของท่าน ได้เห็นความผันแปรของบ้านเมืองหลายครั้งหลายครา ทำให้เห็นชีวิตผู้คนถูกเหวี่ยงไปตามมรสุมแห่งเหตุการณ์ต่าง ๆ นั้นอย่างเต็มที่ ทำให้เห็นความทุกข์ยากลำบากใจของผู้คน เมื่อท่านมีโอกาสได้ศึกษาคัมภีร์พุทธศาสตร์ ซึ่งเป็นตำรับตำราสูงสุดแห่งชีวิต และได้ปฏิบัติธรรมตามสติกำลัง มีความรู้ความสามารถ บวกกับประสบการณ์ที่ผ่านมาได้เห็นโลกและชีวิตของผู้คนที่ได้รับความทุกข์ยาก ความลำบากนานับประการ ทำให้ท่านสามารถประมวลหาเหตุของความผิดพลาด ในการบริหารชีวิตของคนทั่วไป ลงไว้ว่า (๑) การไม่รู้จักเรื่องของตนเอง ทำให้คนหลงผิด (๒) การไม่รู้จักเรื่องการครองเรือน ทำให้คนล้มเหลว (๓) การไม่รู้จักเรื่องของโลก ทำให้คนทุกข์ทรมาน^๔

ดังนั้น ในการเผยแผ่ธรรมะสู่ประชาชน ท่านได้คำนึงถึง หลัก ๓ ประการเบื้องต้น และได้ชักนำมหาชน ให้หันมาสนใจ และใส่ใจในเรื่องทั้ง ๓ ประการนี้ หลักทั้งสามประการนี้ เป็นแผนการเผยแผ่ธรรมะของท่าน ตั้งแต่นั้นมา การแสดงปาฐกถาที่ดี การบรรยายธรรมที่ดี การเขียนหนังสือที่ดี ท่านได้เล็งเข้าหาจุดใหญ่ทั้งสามข้อนี้ตามลำดับ

๓.๒ ความสำคัญของพุทธธรรม

พระพุทธธรรมเป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์เพราะเป็นหลักธรรมที่เกี่ยวกับการครองตน ครองคน และครองงาน ซึ่งลักษณะสำคัญของพระพุทธธรรมได้มีผู้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับพระพุทธไว้ดังนี้

พ.อ.ปิ่น มุทุกันต์^๕ ได้แบ่งลักษณะสำคัญของหลักพุทธธรรมออกเป็น ๘ หมวด ดังนี้

^๓ มั่นเกียรติ โกศลนิรติวงศ์, พุทธธรรม : ทฤษฎีและเทคนิคการให้คำปรึกษา, (กรุงเทพมหานคร : สุวีริยาสาส์น, ๒๕๔๑), หน้า ๒๗.

^๔ พ.อ.ปิ่น มุทุกันต์, กลวิธีแก้ทุกข์ (ฉบับสมบูรณ์), (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๑), หน้า (ข).

^๕ พ.อ.ปิ่น มุทุกันต์, เรือนชั้นใน ชั้นนอก, (กรุงเทพฯ มหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๘), หน้า ๑๑-๑๒.

๑) เป็นหลักธรรมเพื่อการพัฒนาบุคคล หมายถึงการนำหลักพุทธธรรมไปใช้ในการพัฒนาบุคลากรทางด้านบุคคล จากการศึกษาพบว่า พันเอกปิ่น มุทุกันต์ ได้ใช้หลักธรรม ซึ่งสามารถจัดเข้าในหมวดการพัฒนาบุคลากรทางด้านบุคคลได้ หลักธรรมต่าง ๆ เหล่านั้น เช่น ปุริสธรรม ๗ มิตร ๒ อบายมุข ๖ เบญจศีล-เบญจธรรม จริต ๖ อกุศลมูล เป็นต้น

๒) เป็นหลักธรรมเพื่อการพัฒนาครอบครัว ในทางศาสนาท่านแบ่งคนออกเป็นสองพวกตามลักษณะการดำรงชีวิต คือ อาคาริยะ คนมีเรือน กับ อนาคาริยะ คนไม่มีเรือน พวกอาคาริยะนั้นบางแห่งท่านเรียกว่า “ฆราวาส” และ “คฤหัสถ์” ซึ่งแปลว่าคนครองเรือน คนมีเรือน คนประเภทนี้คือคนที่ไม่บวช ดำรงชีพอย่างชาวบ้าน ส่วนพวก อนาคาริยะ หมายถึงพวกสละเหย้าเรือน ออกไปบวชเป็นบรรพชิต

๓) เป็นหลักธรรมเพื่อการพัฒนาการทำงาน หมายถึง การนำหลักพุทธธรรมไปใช้ในการพัฒนาการทำงาน สิ่งที่คนโดยทั่วไปต้องการคือการทำงานที่มีประสิทธิภาพ การมีงานทำเพราะการมีงานทำนำมาซึ่งความสุขอื่น ๆ แต่เมื่อได้งานทำแล้ว ไม่นานกว่าคนผู้นั้นจะประสบความสำเร็จในงานนั้นเสมอไป มีคนจำนวนมากประสบความล้มเหลวจากการทำงาน สาเหตุอาจเนื่องมาจากหลายเหตุ หลายปัจจัย เช่น ความเกียจคร้าน ความเห็นแก่ตัว ความเบื่อหน่าย เป็นต้น

๔) เป็นหลักธรรมเพื่อการพัฒนาสังคม คำว่า “สังคม” หมายถึง การที่บุคคลรวมกันอยู่ตั้งแต่สองคนขึ้นไป และมีกิจกรรมร่วมกัน มีขนบธรรมเนียมประเพณี ระเบียบแบบแผนเดียวกัน และมีวิถีชีวิตและการดำเนินชีวิตร่วมกัน เมื่อบุคคลมาอยู่ร่วมกันเป็นสังคม สิ่งที่ตามมาคือปัญหาต่าง ๆ อันเกิดจากคนหลายคนหลายความคิดเห็น

๕) เป็นหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม วัฒนธรรม (Culture) คือการที่บุคคลยอมรับเอาความดีเข้าไปปรุงแต่งจิตใจของตนให้เจริญก้าวหน้า เหมาะสมกับกาลเทศะและบุคคลอยู่เสมอ นั่นแหละ เป็นองค์วัฒนธรรม เมื่อกล่าวโดยจำแนกอาการ วัฒนธรรมได้แก่คุณความดีทั้งหลาย อาทิ ความกตัญญูกตเวที ความเมตตา ความกรุณา ความซื่อสัตย์สุจริต ความขยันหมั่นเพียร ฯลฯ ตลอดจนความรักชาติ รักเกียรติมีวินัย และกล้าหาญอดทน แต่เมื่อว่าโดยผลที่ปรากฏ วัฒนธรรมย่อมยกจิตใจของมนุษย์ให้พ้นจากระดับอันต่ำต้อยคนป่าเถื่อน เป็นพรหมแดนขีดค้นภูมิชั้นของมนุษย์กับสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลาย สร้างมนุษย์ให้มีจิตใจสูงด้วยอุดมคติ เครื่องคิดโน้มน้าวจิตใจอันดีงามของหมู่คณะ ทั้งเคารพต่อสัจธรรมของสังคม และมีนิสัยประณีตบรรจง ด้วยความรักระเบียบและศิลปะแห่งสิ่งแวดล้อมทั้งปวง เพื่อความสะดวกแก่การดำเนินงาน ทั้งด้านการศึกษาและการปฏิบัติกรมการ วัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม ซึ่งเป็นหน่วยงานรับผิดชอบดำเนินวัฒนธรรมศึกษาของชาติ ได้แบ่งวัฒนธรรม ออกเป็น ๔ สาขา คือ

๑) คติธรรม คือ ธรรมประจำใจ อันเป็นหลักดำเนินชีวิตของแต่ละคน ให้เหมาะสมและถูกต้อง เช่นเป็นคนรักดี เกียจคร้าน กลัวผิด ซื่อสัตย์ สุจริต มั่นคง และคุณธรรมประจำใจทั้งหลายที่เป็นประดุกัลยาณมิตร คอยสะกิดมิให้เราเชื่อนเชื่ออกนอกทาง มีแต่แรงเร้าให้ทำความดียิ่ง ๆ ขึ้น

๒) เนติธรรมได้แก่วัฒนธรรมทางแบบแผน ซึ่งหมายความว่ากฎหมาย วินัย ขนบธรรมเนียมจารีตประเพณี อันเป็นเครื่องประกันสวัสดิภาพของพลเมือง และขัดเกลาอบรมจิตใจของประชาชนให้ดีขึ้น

๓) **วัตถุธรรม** ได้แก่วัฒนธรรมทางวัตถุ ซึ่งหมายถึงความเป็นระเบียบ และความเหมาะสมแห่งการกินอยู่หลับนอน การจัดบ้านเรือน การทำงาน ตลอดจนการแต่งกาย และศิลปกรรม ทั้งปวง

๔) **สัทธรรม** ได้แก่วัฒนธรรมทางสังคม ซึ่งหมายถึง มารยาทแห่งการติดต่อกับบุคคลอื่น และการเข้าสู่สาธารณสังคมทั่วไป ตลอดจนการขับชู้หรือโดยสารยวดยานพาหนะ เป็นต้น การจำแนก หรือแบ่งวัฒนธรรมออกเป็น ๔ ประการ ก็เพื่อให้ครอบคลุม หรือเป็นการวางกรอบของความดีงาม ทางสังคมในแต่ละท้องถิ่นของสังคมนั้น ๆ

๕) **สังคมใดที่แสดงออกถึงความมีวัฒนธรรม** สังคมนั้นเป็นสังคมแห่งอารยชน ซึ่งเป็นสังคมของผู้เจริญแล้วทั้งภายในและภายนอก ภายในคือการที่จิตใจมีหลักธรรมเป็นเครื่องดำเนินชีวิต และความเจริญภายนอก คือความเจริญทางด้านวัตถุสิ่งของ เช่น เสื้อผ้า อาคารบ้านเรือน วัตถุอาaram โบราณวัตถุ โบราณสถาน ศิลปหัตถกรรมต่าง ๆ เป็นต้น ความเจริญทั้งสองทางนี้ ก็เป็นความเจริญทางวัฒนธรรมเช่นกัน

๖) **เป็นหลักธรรมชาตวิद्या** หลักธรรมชาตวิद्या คือหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอนเกี่ยวกับเรื่องความจริงของธรรมชาติ เป็นสิ่งที่มิปรากฏอยู่ตามธรรมชาติอยู่แล้ว แต่พระองค์ทรงค้นพบ ทรงรู้ แล้วนำมาสอนแก่ประชาชน หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาตินั้น เช่น ธาตุ ชันธ์ อายตนะ ไตรลักษณ์ เป็นต้น โดยหลักธรรมเหล่านี้ เป็นเรื่องที่จะต้องสอน เพื่อเป็นเครื่องมือสื่อไปถึงธรรมข้ออื่น ๆ ที่จะทรงสอน เช่น พระองค์ทรงสอนเรื่อง ธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ก็ทรงสอนว่าร่างกายของคนเรา เป็นที่รวมประชุมลงของธาตุทั้ง ๔ ประการ ไม่นานก็จะแตกดับ และเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ คือ เป็นสภาพ ไม่เที่ยง (อนิจจัง) มีสภาพเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา (ทุกขัง) และ ไม่สามารถควบคุมได้คือเป็นสภาพที่ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) เป็นต้น การเรียนรู้หลักการเรื่องธรรมชาติจึงเป็นหลักธรรมที่ผู้ศึกษาธรรมจะต้องเรียนรู้เพื่อเป็นพื้นฐานของการแสวงหาทางพ้นทุกข์ตามแนวทางแห่งพระพุทธองค์

๗) **เป็นหลักธรรมจริยา** หลักธรรมจริยา หมายถึง หลักธรรมที่ควรนำมาประพฤติปฏิบัติ เพื่อเป็นการพัฒนาชีวิตจิตใจของผู้ปฏิบัติให้สูงขึ้น ตามแนวทางแห่งพระพุทธศาสนา หลักธรรมเหล่านี้ มีปรากฏในงานเผยแผ่ธรรมของพินเอกปิ่น มุทุกันต์มากมาย ซึ่งยังมิได้จัดเข้าในหมวดธรรมดังกล่าวแล้ว^๖ การจัดหลักธรรมเข้าในหมวดต่าง ๆ นั้น ความจริงแล้ว หลักธรรมทั้งหมด ก็เป็นหลักธรรมที่ควรนำมาประพฤติปฏิบัติทั้งสิ้น และมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน บางหลักธรรมสามารถที่จะจัดเข้าได้ในหลายหมวด หรือไม่มีความแน่ชัดในการจัดเข้าในหมวดต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว แต่ในหมวดนี้ ผู้วิจัยได้นำหลักธรรมบางส่วนที่เหลือ มาจัดเข้าในหมวดธรรมะจริยา เพื่อให้สามารถแสดงหลักธรรมที่พินเอกปิ่น มุทุกันต์ใช้เผยแผ่ได้มากขึ้น เพราะยังมีหลักธรรมบางข้อที่ยังไม่ได้จัดให้เข้ากับหมวดหมู่ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่น่าสนใจ และควรนำมายกให้เห็นเป็นตัวอย่าง พุทธธรรม คือ คำสอนของพระพุทธเจ้านั้นมีอยู่เป็นจำนวนมาก จึงเป็นเรื่องยากที่จะกล่าวได้ครบถ้วน ในที่นี้จึงขอยกเอาลักษณะทั่วไปของพุทธธรรมมากล่าวโดยสรุปว่ามีลักษณะ ๒ อย่าง คือ

^๖ พระมหาแผน ธมฺมเมธี (ศรีอภัย) , “ศึกษารูปแบบและวิธีการเผยแผ่พุทธธรรมของพินเอกปิ่น มุทุกันต์”, วิทยานิพนธ์ศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘),

๑) แสดงหลักความจริงสายกลาง หรือที่เรียกว่า “มัชฌิมนธรรม” หรือ “มัชฌิมนธรรมเทศนา” คือ หลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ เช่น เบญจขันธ์ หรือ ขันธ์ ๕ ไตรลักษณ์กฎแห่งกรรม เป็นต้น หลักความจริงเหล่านี้ก็เปรียบได้กับ “ทฤษฎี” ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เพื่อให้เป็นประโยชน์ในการปฏิบัติต่อไป

๒) แสดงข้อปฏิบัติสายกลาง หรือที่เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิบัติ” คือ หลักปฏิบัติตามสภาพชีวิตของแต่ละคน ไม่ว่าจะเป็นคฤหัสถ์ (ผู้ครองเรือน) โดยทั่วไปหรือ บรรพชิต ก็สามารถปฏิบัติได้

๓.๓ หลักพุทธธรรมเกี่ยวกับการแก้ไขปัญหาครอบครัว

หลักพุทธธรรมเกี่ยวกับการแก้ปัญหาคู่ครอง มีวิธีการหลากหลายแต่ผู้วิจัยมุ่งศึกษาถึง พรหมวิหาร ๔ สังคหวัตถุ ๔ ขรรยาวาสธรรม ๔ และ ทิศา ๖ ดังนี้

๓.๓.๑ พรหมวิหาร ๔

การศึกษาหลักพรหมวิหาร ๔ มุ่งศึกษาประกอบด้วย (๑) ความหมายพรหมวิหาร (๒) องค์ประกอบของพรหมวิหาร (๓) วิธีการปฏิบัติตนตาม และ (๔) อานิสงค์พรหมวิหาร ดังนี้

๑) ความหมายพรหมวิหาร ๔

๑.๑ ความหมายตามหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์ คำว่า พรหมวิหารนั้น มีความหมาย ๒ นัย ได้แก่ (๑) เป็นคุณธรรมอันประเสริฐ พรหมวิหารในความหมายแรก หมายถึง บุคคลผู้ประพฤติพรหมวิหาร เท่ากับมีชีวิตอยู่อย่างประเสริฐ และแตกต่างจาก (ธรรม) กรณฐานอื่น ที่ผู้ประพฤติจะได้ประโยชน์ส่วนตัว แต่สำหรับพรหมวิหารนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้ผู้ปฏิบัติมุ่งประโยชน์เพื่อคนอื่น สัตว์อื่น ไม่มุ่งประโยชน์ตน ดังเช่นคำว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงมีความสุขเถิด” นี้ เท่ากับการเจริญเมตตาพรหมวิหาร คือปรารถนาความสุขแก่สัตว์ทั้งหลาย (๒) เป็นคุณธรรมที่ปราศจากโทษ^๗ ส่วนคำว่าพรหมวิหารในความหมายหลัง หมายถึงบุคคลผู้ประพฤติพรหมวิหาร ชื่อว่า ดำเนินชีวิตอย่างปราศจากโทษ มีจิตที่สูงส่งประดุจพรหม

๑.๒ คัมภีร์วิสุทธิมรรค^๘ ท่านขยายความเปรียบเทียบไว้ว่า พวกพรหมโดยกำเนิด จะอยู่กันอย่างจิตที่ปราศจากโทษฉนั้นใด พระโพธิสัตว์ ผู้สร้างบารมีเพื่อมุ่งสู่พุทธภูมิ ย่อมบำเพ็ญพุทธการกธรรม คือธรรมนำไปสู่ความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ย่อมจะบำเพ็ญพรหมวิหาร ๔ ให้บริบูรณ์เต็มเปี่ยม นี่คือนิยามว่า “พรหม” ในพระพุทธศาสนา ดังนั้น พรหม ในความหมายทางพระพุทธศาสนา จึงหมายถึงผู้บำเพ็ญบารมีให้มีจิตปราศจากโทษด้วยคุณธรรม ๔ ประการ ได้แก่

๑. มุ่งสร้างประโยชน์ให้แก่มวลมนุษย์ แสวงหาประโยชน์สุข
๒. มุ่งช่วยปลดปล่อยทุกข์ สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย
๓. พลอยยินดีในความสำเร็จ ความสุขของสัตว์ทั้งหลาย

^๗ สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๕๖๓.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

๔. ตั้งจิตเป็นกลาง ยึดมั่นในภาวะเป็นกลาง

โดยนัยทั้ง ๔ ประการดังกล่าวมา คำว่า พรหมวิหาร จึงหมายถึง คุณธรรมอันประเสริฐ และโดยภาวะที่เป็นคุณธรรมปราศจากโทษนั่นเอง

๑.๓ พรหมสูตร พระพุทธองค์ตรัสสรรเสริญมารดาบิดาผู้อนุเคราะห์เลี้ยงดูบุตรว่าเป็น “พรหม” ^๙ ในอรรถกถา ท่านแก้ว่า ค่ายกย่องบิดามารดาว่าเป็นพรหมนี้ เนื่องมาจาก พรหมท่านไม่ละคุณธรรม ๔ คือเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ฉะนั้น บิดามารดาก็ฉนั้น ^{๑๐} ประมวลได้ว่า คำว่า พรหม จึงหมายถึง บุคคลผู้เป็นอยู่ด้วยคุณธรรมอันประเสริฐ และปราศจากโทษ จึงเป็นคุณธรรมกลางๆ ที่ทำให้บุคคลผู้ประพฤติปฏินาจะจากบุคคลธรรมดาเป็นบุคคลพิเศษ หรือเป็นเทพขึ้นมาในทันทีที่ปฏิบัติคุณธรรมทั้ง ๔ ข้อดังกล่าว

๑.๔ ความหมายตามทัศนะนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา

พรหมวิหาร มีความหมายที่ไม่แตกต่างกันมากนัก ตามที่นักปราชญ์ นักวิชาการทางพระพุทธศาสนาได้ให้ไว้ เพื่อให้เห็นถึงความหมายดังกล่าว จึงนำความหมายส่วนหนึ่งมาประกอบเพื่อการศึกษา ดังนี้

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงอธิบายไว้ว่า เป็นคำศัพท์ที่ใช้พูดกันในศาสนาพราหมณ์ก่อน เมื่อพระพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้วทรงใช้คำศัพท์นี้มาอธิบายในความหมายว่าผู้เป็นพรหมต้องประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เรียกพรหมสี่หน้า คือ หน้าหนึ่งเมตตา หน้าหนึ่งกรุณา หน้าหนึ่งมุทิตา หน้าหนึ่งอุเบกขา ^{๑๑}

พจนานุกรม ศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน อธิบายความหมายว่า ธรรมหมวดหนึ่งในพระพุทธศาสนา มีความหมายหลายนัย คือ (๑) เป็นธรรมเครื่องอยู่ของพรหม เครื่องอยู่อย่างพรหม และทำให้เป็นพรหมเสมอด้วยพรหม โดยมุ่งประเด็นที่ว่า เมื่อผู้บำเพ็ญสมาธิ เจริญเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาแล้ว ย่อมส่งผลให้บรรลุนานได้ตามลำดับ (๒) เป็นธรรมเครื่องอยู่ของผู้ประเสริฐ ธรรมประจำใจอันประเสริฐหลักความประพฤติที่ประเสริฐ เมื่อมีธรรม ๔ ประการนี้ประจำใจ ย่อมมีความรักสรรพสัตว์ ปราศจากความพยาบาทที่ประสบทุกข์ให้พ้นทุกข์ ไม่ริษยาในความได้ดีมีสุขของสรรพสัตว์ และวางใจเป็นกลางได้เมื่อช่วยสรรพสัตว์นั้นๆ ไม่สำเร็จ (๓) เป็นธรรมเครื่องอยู่ของผู้เป็นใหญ่ คือ ผู้นำหรือผู้ปกครอง โดยมุ่งให้ผู้ปกครองมีความรักความปรารถนาดีต่อผู้ใต้บังคับบัญชา เป็นพื้นฐานช่วยเหลือเขาเมื่อเขาประสบความทุกข์ ยินดีด้วยเมื่อเขาประสบความสำเร็จ และวางใจเป็นกลางไม่ตกอยู่ในอคติ พรหมวิหาร ๔ เรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า อัมปิณณยา ๔ เพราะมุ่งประเด็นที่ว่า แม้ไปไม่จำกัดในมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย เป็นพรหมวิหารของพระอริยะ ^{๑๒}

^๙ อ.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๗๐/๑๕๐.

^{๑๐} อ.อ. (ไทย) ๒/๑๕๔/๑๑๑.

^{๑๑} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, **ธรรมานุกรม**, มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์ในงานวชิรญาณวงศานุสรณ์ครบ ๑๐๐ ปี วันที่ ๒๑-๒๗ พฤศจิกายน, ๒๕๑๕, หน้า ๓๐๐.

^{๑๒} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๐-๑๒๑.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ อธิบายว่า “พรหม แปลว่า ผู้ประเสริฐ วิหาร แปลว่า ความเป็นอยู่ที่เข้าถึงอย่างประเสริฐด้วยอัปมัญญา ๔ เมื่อรวมแล้ว ความเป็นอยู่ที่เข้าถึงอย่างประเสริฐของบุคคลผู้ประเสริฐ ชื่อว่า พรหมวิหาร”^{๑๓}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) ทรงอธิบายว่า “พรหมวิหาร ๔ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เป็นคุณธรรมสำหรับเป็นที่อยู่ของจิตใจแห่งพรหม คือ ผู้ใหญ่ หรือผู้ประเสริฐ เป็นธรรมเป็นที่อยู่ซึ่งมีทั้งความดีและความสุข”^{๑๔}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) อธิบายว่า “พรหมวิหาร ๔ คือ ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม ธรรมประจำใจอันประเสริฐ ธรรมประจำใจของท่านผู้มีคุณความดียิ่งใหญ่”^{๑๕} หรืออัปมัญญา ธรรมที่แผ่ไปไม่มีประมาณ หมายถึง เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ที่แผ่ไปในมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายอย่างกว้างขวางสม่ำเสมอ ไม่จำกัดขอบเขต”^{๑๖}

พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ) อธิบายว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ หรือธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างพระพรหม หมายความว่าถ้าใครมีพรหมวิหารแล้ว ผู้นั้นชื่อว่ามีธรรมประจำใจที่ประเสริฐ หรือมีธรรมประจำใจดีเหมือนกับพระพรหม เป็นธรรมสำหรับมนุษย์ผู้มีจิตใจประเสริฐทุกคน เป็นธรรมสำหรับผู้ใหญ่ เป็นธรรมสำหรับบิดามารดา เป็นธรรมสำหรับพระพรหม เป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนา และเป็นกัมมัญฐาน”^{๑๗} จากความหมายที่ประมวลมา พอสรุปได้ว่า พรหมวิหาร มีความหมายในแง่ที่เป็นหลักคุณธรรมอันประเสริฐ คุณธรรมสำหรับเป็นเครื่องอยู่ของพรหม และทำให้บุคคลผู้ตั้งอยู่ในพรหมวิหารทั้ง ๔ ข้อนั้นเป็นบุคคลที่ประเสริฐ หรือเป็นพระพรหมไปด้วย โดยไม่เลือกว่าจะต้องเป็นพระพรหมตามคติพราหมณ์-ฮินดูเท่านั้น แต่หมายถึงธรรมสำหรับผู้ใหญ่เช่น บิดามารดา ครูอาจารย์ หรือบุคคลทั่วไป ที่สามารถปฏิบัติตามหลักธรรมดังกล่าว

๒) องค์ประกอบของพรหมวิหาร

องค์ประกอบของพรหมวิหาร มี ๔ องค์ประกอบ ที่ควรศึกษา ดังนี้

(๑) เมตตา การมีความรัก ความปรารถนาดี มุ่งหวังจะได้บุตรมีความสุข บิดามารดาเป็นผู้ที่สร้างความสุข ให้แก่ บุตร ความรักของบิดามารดาที่มีต่อบุตรนั้นเป็นความรักที่บริสุทธิ์ เพราะมุ่งหวังแต่ความสุขแก่บุตรเท่านั้น ไม่หวังผลประโยชน์ตอบแทนสิ่งอื่นใดนอกจากให้เขาเป็นสุข เพราะฉะนั้น บิดามารดา จึงเป็นที่รักยิ่งของบุตร และด้วยความเมตตาของบิดามารดา จึงเห็นว่าบุตรเป็นที่รักอย่างยิ่งของท่านทั้งสอง

^{๑๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, *ปรหมัตตโชติกะมหาอภิสัมมัตถสังคหฎฐิกา ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี หลักสูตรชั้นมัคฌิมอาภิธรรมิกโท*, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท วี. อินเตอร์พรีนซ์ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๗๙.

^{๑๔} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), *รวมธรรมะ*, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน, ๒๕๔๓), หน้า ๑๙๕.

^{๑๕} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๕๓.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๑.

^{๑๗} พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), *การพัฒนาจิต*, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๒๐.

(๒) กรุณา การมีความสงสารเอ็นดูบุตร ต้องการช่วยเหลือให้พ้นจากความทุกข์ยากลำบากที่เกิดขึ้น ยามเมื่อบุตรประสบทุกข์ ผู้เป็นบิดามารดาอย่ามัวประสพทุกข์ไม่น้อยกว่าบุตร เช่น ยามที่บุตรไม่สบาย ผู้เป็นบิดามารดาต้องคอยดูแลรักษาอย่างใกล้ชิดจนกว่าจะหายเจ็บป่วยแม้ยามที่บุตรประสบปัญหาชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ที่จะให้คำปรึกษาที่ดีและต้องการให้ความช่วยเหลืออย่างจริงจังโดยไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยและความเบื่อหน่าย คือ บิดามารดา ด้วยคุณธรรมของบิดามารดาข้อนี้ทำให้เห็นได้ว่า เมื่อยามที่บุตรประสบความทุกข์จะคิดถึงบิดามารดาก่อนผู้อื่นเพราะฉะนั้น บิดามารดาจึงเปรียบเหมือนพรหม เพราะเป็นผู้ช่วยเหลือบุตรจากความทุกข์ทั้งทางร่างกายและจิตใจ

(๓) มุทิตา การมีความยินดีกับบุตรเมื่อบุตรของท่านมีความสุขหรือประสบความสำเร็จ ในด้านต่างๆ บิดามารดาจะเป็นผู้ที่มีความยินดีให้อย่างจริงจัง ยามเมื่อบุตรได้ดีมีความสุข บิดามารดาก็ยินดีเบิกบานพลอยมีความสุขกับบุตรด้วย เพราะมีความปรารถนาให้บุตรมีความสุขอยู่แล้ว เมื่อบุตรได้ประสบความสุขความสำเร็จ ก็มีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง เช่นเดียวกับเป็นความสุขของตน บิดามารดาจะไม่มี ความอิจฉา ริษยาในความสุขความสำเร็จของบุตรแม้แต่น้อย ยิ่งถ้าบุตรมีความสุขมากเท่าใด ท่านก็มีความสุขมากขึ้นเท่านั้น

(๔) อุเบกขา การวางตัวเป็นกลาง มีความหนักแน่น กล่าวคือ บิดามารดาจะเป็นกลางในความถูกต้องไม่เอนเอียงเพราะอำนาจชักจูงของกิเลสฝ่ายต่ำอย่างใดอย่างหนึ่ง บิดามารดาจะต้องมีความหนักแน่นในการอบรมเลี้ยงดูบุตรโดยใช้หลักแห่งความถูกต้องตั้งเป็นแนวทางในการปฏิบัติมีความหนักแน่นที่จะปฏิบัติตามครรลองคลองธรรม เพื่อรักษาความถูกต้องและปลูกฝังให้บุตรสามารถพึ่งตนเองได้ หากขาดอุเบกขาธรรมเป็นแกนกลางในการอบรมเลี้ยงดูก็จะกลายเป็น การอบรมเลี้ยงดูที่ตามใจตนเอง ขาดหลักการที่จะยึดเหนี่ยว การที่บิดามารดามีอุเบกขาธรรมก็ควรสามารถควบคุมอารมณ์และจิตใจของตนเองให้ปฏิบัติตาม หลักการแห่งความถูกต้องตั้งมั่นได้^{๑๘}

๓) วิธีการปฏิบัติตาม

(๑) การแสดงออกของบุคคลผู้มีเมตตา บุคคลมีแสดงออกได้ว่ามีเมตตานั่น คือบุคคลผู้มีจิตที่เต็มเปี่ยมด้วยความรัก ความปรารถนาดี ความเอ็นดูในเพื่อนมนุษย์ ดังความหมายที่ปรากฏในพุทธทศนิกาย มหาวรรค ว่า “ชื่อว่าเมตตา ในคำว่า พึงแผ่เมตตาไปยังสัตว์ทั้งที่สะดุ้งและผู้นั่นคง คือ ความไมตรี กิริยาที่รัก ความเป็นผู้มีความรัก ความเอ็นดู กิริยาที่เอ็นดู ความเป็นผู้เอ็นดู ความแสวงหาประโยชน์ ความอนุเคราะห์ ความไม่พยาบาท ความไม่ปองร้าย ความไม่โกรธ กุศลมูล” เช่นเดียวกับที่ปรากฏในสาริปุตตสูตรตติยเทศว่า “คำว่าเมตตา ได้แก่ ความรัก กิริยาที่รัก ภาวะที่รัก ความเอ็นดู กิริยาที่เอ็นดู ภาวะที่เอ็นดู ความปรารถนาเกื้อกูลกัน ความอนุเคราะห์ ความไม่พยาบาท ความไม่ปองร้าย กุศลมูลคืออโหสะในหมู่สัตว์”^{๑๙} พุทธพจน์นี้ อธิบายได้ว่าลักษณะสำคัญของเมตตาธรรมนี้ มีอยู่ในบุคคลผู้มีใจที่อ่อนโยน มีไมตรี มีความรัก ความเอ็นดู มุ่งช่วยเหลืออนุเคราะห์ และมีจิตใจที่ตัดขาดจากความพยาบาท ความปองร้าย ไม่มีความโกรธ^{๒๐}

^{๑๘} พระมหาบุญเพียร ปุณณวิริโย, “แนวคิดและวิธีการขัดเกลากายทางสังคมในสถาบันครอบครัวตามแนวพระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙).

^{๑๙} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๐๒/๕๙๐.

^{๒๐} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๙๔๔/๔๗๑.

ในพระไตรปิฎก ยังได้นิยามไว้อีกว่า “การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ในสัตว์ทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า เมตตา”^{๒๑}

ในอรรถกถา ท่านแปลความว่า เมตตา ได้แก่ สภาวะที่ต้องการ ปราบปรามสร้างประโยชน์สุขให้แก่ผู้อื่น^{๒๒} ธรรมชาติที่รักใคร่ห่วงใยในอันที่จะทำประโยชน์ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย^{๒๓}

พระอุปติสสะเถระ อธิบายไว้ในวิมุตติมรรคว่า “เมตตา คือ ความปรารถนาดีต่อสรรพสัตว์เปรียบเหมือนจิตของมารดาบิดาเมื่อมองบุตรน้อยคนเดียวของตนด้วยความปรารถนาดี”^{๒๔}

พระพุทธโฆษาจารย์ อธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า เมตตานี้มีลักษณะที่ควรสังเกตดังต่อไปนี้

(๑) ลักษณะของเมตตา คืออาการที่ประพุดหรือแสดงออกที่เป็นประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย

(๒) หน้าที่ของเมตตา คือ น้อมนำมาแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์

(๓) ผลที่ปรากฏของเมตตา คือ กำจัดความอาฆาตพยาบาท

(๔) บริบทที่ควรสังเกตได้ คือ การเห็นสภาวะที่น่าเจริญใจ ของคนสัตว์ทั้งหลาย

(๕) ส่วนที่ดีของเมตตา (สมบัติ) คือ พยาบาทแค้นเคือง ความไม่พอใจสลายไป^{๒๕}

(๖) ส่วนที่เสียของเมตตา (วิบัติ) คือ เกิดความรักห่วงใยแบบเสนาหา ด้วยตัณหา เมื่อว่าตามหลัก สมบัติของเมตตา คือระงับพยาบาทได้ (พยาบาทุปสโม เอติสสาสมบัติ) วิบัติของเมตตา คือ การเกิดเสนหา (เสนหาสมกโว วิปตติ)^{๒๖} ดังนั้น บุคคลผู้มีใจประกอบด้วยเมตตา จึงสามารถทำลายความโกรธ ความพยาบาทได้ ระงับอารมณ์ขุ่นเคือง ฉุนเฉียว ส่วนอาการที่ทำให้ความเมตตาไม่สำเร็จผล หรืออาจเรียกว่าเป็นเมตตาที่อันตราย ได้แก่ เมตตาในแง่เสนหา หรือเมตตาแบบรักใคร่เสนาหา เพราะจะทำให้เกิดอคติสุดโต่ง เช่นเดียวกับการที่บิดามารดาเมตตา รักลูกโดยไม่พยายามสอนให้ลูกรู้จักพึ่งพาตนเอง สร้างตัวตนด้วยตนเอง จะทำให้ลูกไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยตนเองได้เมื่อขาดบิดามารดา จึงกลายเป็น “เมตตาล้าเอียง” เมตตาที่อันตราย ไม่เป็นกลาง ดังนั้น บุคคลผู้แสดงออกว่ามีเมตตา จึงมีลักษณะของการนำออก คือนำจิตใจที่มีงามออกไปสู่บุคคลอื่นด้วยการแสดง ความปรารถนา ไม่ตรี ไม่มีความคิดแค้นเคืองใครเป็นต้นทุน ดังข้อสังเกตทั้ง ๕ ประการดังกล่าวแล้ว

^{๒๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๔๓/๓๙๐.

^{๒๒} ขุ.จู.อ. (ไทย) ๑๕๙๑๔๖; ขุ.อป.อ. (ไทย) ๑/๑๒๙/๒๔๑.

^{๒๓} พระพุทธโฆษาจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับ ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๕๕๕.

^{๒๔} พระอุปติสสะเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๑๗๒.

^{๒๕} พระพุทธโฆษาจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับ ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๕๕๖.

^{๒๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๑๒๑.

(๒) การแสดงออกของบุคคลผู้มีกรุณา ลักษณะและการแสดงออกของบุคคลผู้มีกรุณา ศึกษาได้จากความหมายที่ปรากฏในคัมภีร์ก่อน ในกรุณาอัปมัญญานิเทศ ได้ให้ความหมายว่า ได้แก่ “ความสงสาร กิริยาที่สงสาร ภาวะที่สงสารในสัตว์ทั้งหลาย กรุณาเจโตวิมุตตินี้เรียกว่า กรุณา”^{๒๗} หากพิจารณาจากความหมายอื่นๆ จะพบว่าลักษณะของกรุณาธรรมนั้น มีคุณค่าในเชิงความเสียสละอย่างยิ่งใหญ่ และเป็นคุณธรรมที่น่ายกย่องอย่างยิ่ง พระอรรถกถาจารย์และนักวิชาการ เช่น

พระอุปติสสะเถระ อธิบายว่า กรุณา คือ ความสงสารในสัตว์ทั้งหลาย เปรียบเหมือนความรู้สึกรับทราบความทุกข์ของผู้อื่นด้วยใจของตนด้วยความสงสาร จนต้องกล่าวว่า “เจ้าเป็นทุกข์จริงหนอ”^{๒๘}

พระพุทธโฆษาจารย์ อธิบายว่า “กรุณา คือ ธรรมชาติ (ของจิต) ที่เห็นสัตว์อื่นประสบทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ ต้องการช่วยถ่วงถ่วง ชดเชยปลดปล่อยทุกข์ให้ รับเอาทุกข์ของผู้อื่นมาใส่ (ไว้ใน) ใจเสมือนทุกข์ของตน”^{๒๙} นอกจากนี้ ยังได้ให้ข้อสังเกตลักษณะของกรุณาธรรม ดังต่อไปนี้

(๑) ลักษณะของกรุณา คือ อาการที่ประพฤติหรือแสดงออกในการช่วยเหลือเบียดเบียนทุกข์

(๒) หน้าที่ของกรุณา คือ จะไม่นิ่งดูดายต่อทุกข์ที่สัตว์กำลังประสบอยู่

(๓) ผลที่ปรากฏ คือ การไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย

(๔) บริบทแวดล้อมที่สังเกตได้ คือ เมื่อได้พบเห็นสัตว์ผู้ไร้ที่พึ่ง

(๕) ส่วนที่ดี (สมบัติ) คือ ไม่เกิดการเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย

(๖) ส่วนที่เสีย (วิบัติ) คือ เกิดความโศกเศร้า

วิบัติ คือ ความล้มเหลวหรือการปฏิบัติผิดพลาดไม่สำเร็จผล ได้แก่ การเกิดขึ้นแห่งความเศร้าโศก ขำศึกใกล้ ได้แก่ โทมนัส คือ ความโศกเศร้าเสียใจ และขำศึกใกล้ ได้แก่ วิหิงสา คือ ความคิดเบียดเบียน^{๓๐} ข้อสังเกต คำว่าส่วนที่เสีย (วิบัติ) ของกรุณา คือเกิดความโศกเศร้านั้น อธิบายได้ว่า การคิดช่วยเหลือผู้อื่นนั้น หากตนทำตนเป็นคนเศร้าโศกเสียใจ พมพายเสียเอง จะทำให้การคิดช่วยเหลือเป็นไปลำบาก จึงควรยกใจให้สูงกว่าความโศก แต่คอยเกื้อหนุนช่วยเหลือให้คนอื่นพ้นจากความทุกข์ ดังนั้นจึงควรเรียกว่าเป็นความวิบัติ หรือทำให้การช่วยเหลือไม่ประสบผลสำเร็จนั่นเอง

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) ทรงอธิบายว่า “กรุณา คือ ภาวะของจิตที่ห่วงใยไปเพราะความทุกข์ของผู้อื่น เหมือนอย่างถ้าซื้อได้ก็จะซื้อความทุกข์ของเขา คือ จะช่วยให้ความทุกข์ของเขาหมดสิ้นไป จึงมีอาการที่ทนเฉยอยู่ไม่ได้ต้องชวนช่วยช่วยเหลือเพื่อ

^{๒๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๕๓,๖๕๔/๔๒๘,๔๒๙.

^{๒๘} พระอุปติสสะเถระ, วิมุตติมรรคฉบับแปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๑๘๐.

^{๒๙} พระพุทธโฆษาจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับ ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๕๕๕.

^{๓๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๑๒๖.

บำบัดทุกข์ ปราศจากความคิดเบียดเบียนซ้ำเติม เห็นใครตกอยู่ในความทุกข์ไม่มีที่พึ่ง ก็อดอยู่ไม่ได้ จะต้องคิดช่วย”^{๓๑} ความหมายโดยสรุป การที่บุคคลจะเกิดคุณธรรมข้อกรณาได้ จะต้องรู้สึกในใจอย่างลึก นึกคิดสงสารและหาหนทางช่วยเหลือ คุณลักษณะที่จะช่วยเสริมความเข้าใจเรื่องกรณาเพิ่มขึ้น บุคคลนั้น จะมีพฤติกรรมทางกาย วาจา และใจ ที่จะช่วยเหลือผู้อื่น มีความนิงดูตายอยู่ไม่ได้ต่อทุกข์ของผู้อื่นและอยากช่วย^{๓๒} เมื่อมีลักษณะนี้ เป็นเครื่องหมายบอกได้ว่าเป็นบุคคลที่มีความกรุณา และจากลักษณะและองค์ประกอบสำคัญของกรณา ทำให้เข้าใจได้ว่ากรณาธรรมนี้เป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในบุคคลใดแล้ว บุคคลนั้นจะมีแต่ความอ่อนโยน ไม่แข็งกระด้างต่อความเดือดร้อนทุกข์ยากของคนอื่น สัตว์อื่น ยอมรับแม้กระทั่งนำความเดือดร้อนนั้นมาใส่ใจตนเอง และหาโอกาสจะปลดปล่อยทุกข์ของผู้อื่นออกไปให้เหมือนได้ปลดปล่อยทุกข์ในใจของตนออกไปด้วย จึงไม่เป็นที่แปลกประหลาดว่า พระพุทธศาสนาจัดหมวดคุณธรรมนี้เป็นการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์^{๓๓} เพราะต้องการช่วยเหลือผู้อื่น สัตว์อื่นที่ประสบทุกข์อยู่เสมอ

(๓) การแสดงออกของบุคคลผู้มีมูทิตา ลักษณะและการแสดงออกของบุคคลผู้มีมูทิตา ศึกษาได้จากความหมายก่อน ดังที่ปรากฏอุปมาญานิทเทศว่า “ความพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ภาวะที่พลอยยินดีในสัตว์ทั้งหลาย มูทิตาเจโตวิมุตติ นี้ชื่อว่ามูทิตา”^{๓๔} และในพรหมวิหารนิเทศ ว่าได้แก่ ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้ยินดีต่อผู้ที่พรั่งพร้อมด้วยสมบัติ หรือธรรมชาติที่พลอยยินดี (ต่อความสำเร็จของผู้อื่น) โดยเรียกว่า มูทิตา^{๓๕}

พระอุปติสสเถระ อธิบายว่า มูทิตา คือ ความชื่นชมยินดี เมื่อมองเห็นหรือได้ยินว่า บุคคลผู้มีความสมบัติบางคน ได้รับการยกย่องจากบุคคลอื่น หรือเมื่อมองเห็นได้ยินว่าบุคคลใดบุคคลหนึ่งไม่ประกอบอกุศลกรรม และปฏิบัติตามกุศลธรรม เปรียบเหมือนความรู้สึกของมารดาบิดาผู้มองดูบุตรน้อยคนเดียวของตน มีความชื่นชม และพูดว่า “สาธุ”^{๓๖}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) ทรงอธิบายว่า มูทิตา คือ ภาวะของจิตที่บันเทิงยินดี ในเมื่อผู้อื่นได้รับความสุขความเจริญด้วยสมบัติต่างๆ ปราศจากความริษยา เห็นใครพรั่งพร้อมด้วยสมบัติ ก็พลอยมีมูทิตา ตัดความยินร้าย ไม่นินทา ด้วยเหตุที่ริษยาเสียได้^{๓๗}

^{๓๑} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **ทศปรัชาธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๒๑๕.

^{๓๒} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะมหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี หลักสูตรชั้นมัคฌิมอาภิธรรมิกโก**, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๙๘.

^{๓๓} พระพุทธโฆษาจารย์, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับ ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)**, หน้า ๕๖๓.

^{๓๔} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๖๓,๖๖๔/๔๓๐,๔๓๑.

^{๓๕} พระพุทธโฆษาจารย์, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับ ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)**, หน้า ๕๕๖.

^{๓๖} พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตโต) และคณะ แปลจากฉบับภาษาอังกฤษ ของพระเอฮารา พระโสเมเถระ และพระเชมินทเถระ, หน้า ๑๘๑.

^{๓๗} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **ทศปรัชาธรรม**, หน้า ๒๑๖.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) อธิบายว่า มุทิตา คือ ความยินดี ในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข มีจิตผ่องใสบันเทิง กอปรด้วยอาการแช่มชื่นเบิกบานอยู่เสมอ ต่อสัตว์ทั้งหลายผู้ดำรงในปกติสุข พลอยยินดีด้วยเมื่อเขาได้ดีมีสุข เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป^{๓๘} แต่หากจะสังเกตลักษณะของบุคคลผู้มีธรรมให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ศึกษาได้จากการให้ข้อสังเกตตามที่พระพุทธโฆษาจารย์เสนอไว้ ดังนี้

๑. ลักษณะของมุทิตา คือ อาการแสดงออกที่พลอยยินดี
๒. หน้าที่ของมุทิตา คือ ไม่มีอาการริษยา อิจฉา
๓. ผลที่ปรากฏ คือ ขจัดความเฉยเมยไม่ไยดี (ต่อความสำเร็จของคนอื่น)
๔. บริบทแวดล้อมที่สังเกตได้ คือ เมื่อคนอื่น สัตว์อื่นมีความพร้อมพร้อมสมบูรณ์
๕. ส่วนที่ดี (สมบัติ) คือ ความสงบแห่งความไม่ไยดี (หมายถึง จิตไม่สามารถวางเฉยอยู่เฉยเมื่อคนอื่นได้ดี มีความสำเร็จ-ผู้วิชัย
๖. ส่วนที่เสีย (วิบัติ) คือ เกิดความสนุกเร้าใจ (หมายถึง จิตที่คิดไม่ไยดี ไม่ดีใจด้วย มีความริษยา วิบัติ จึงเป็นลักษณะอาการที่แสดงออก เช่น ดีใจว่าตนจะพลอยได้รับผลประโยชน์ แล้วพลอยความไม่ยินดี ไม่ไยดี ริษยา^{๓๙} มุทิตาจิต เป็นสภาวะที่อุ่มขุน้ำใจซึ่งกันและกัน จะสังเกตได้ว่าผลที่ปรากฏชัดคือหากเกิดภาวะดังกล่าวแล้ว สามารถจะทลายกำแพงแห่งความอิจฉาริษยาเสียได้ แต่กลับมีน้ำใจ ถวายเทไมตรีไปสู่คนอื่นในเมื่อเขาประสบความสำเร็จ มีความพร้อมพร้อมด้วยสมบัติดังที่ปรารถนา

(๔) การแสดงออกของบุคคลผู้มีอุเบกขา

ลักษณะและการแสดงออกของบุคคลผู้มีอุเบกขา ศึกษาโดยเริ่มจากความหมายก่อน ดังที่ปรากฏ อุเบกขาอัมปิณณยานิทเทศว่า “ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ภาวะที่วางเฉยในสัตว์ทั้งหลาย อุเบกขาเจโตวิมุตติ นี้เรียกว่า อุเบกขา”^{๔๐}

พระพุทธโฆษาจารย์ แยกคำศัพท์วิเคราะห์และอธิบายสรุปได้ว่า อุเบกขา คือ ธรรมชาติที่เข้าถึงภาวะเป็นกลาง โดยตั้งจิตไว้ว่าขอสัตว์ทั้งหลายอย่าผูกเวรกันเป็นต้น^{๔๑}

พระอุปติสสเถระ อธิบายว่า อุเบกขา คือ ความเป็นกลางไม่ยึดมั่นถือมั่นต่อสรรพสัตว์ เปรียบเหมือนความรู้สึกของมารดาบิดา ซึ่งเอาใจใส่แต่พอประมาณต่อบุตรของตน^{๔๒}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) ทรงอธิบายว่า อุเบกขา ในพรหมวิหาร คือ ความมีใจมัธยัสถ์เป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย ไม่ตกไปในราคะ คือ ความยินดีติด หรือ

^{๓๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๒๔.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๖.

^{๔๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๗๓, ๖๗๔/๔๓๑, ๔๓๒.

^{๔๑} พระพุทธโฆษาจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับ ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๕๕๖.

^{๔๒} พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะแปลจากฉบับภาษาอังกฤษ ของพระเอฮารา พระโสเมเถระ และพระเขมินทเถระ, หน้า ๑๘๒.

ปฏิมะ ความยินดีร้าย^{๔๓} เห็นความเสมอกันในสัตว์บุคคลทั้งหลายในคราวทั้งสอง คือ ในคราวประสบสมบัติและประสบวิบัติ ไม่ยินดียินดีร้าย มองเห็นว่าทุกๆ คนมีกรรมที่ทำไว้เป็นของของตน จะมีสุข จะพ้นจากทุกข์ จะไม่เสื่อมจากสมบัติที่ได้ ก็เพราะกรรมจึงวางเฉยได้^{๔๔}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) อธิบายว่า อุเบกขา คือ ความวางใจเป็นกลาง อันจะให้ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา คือ มีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรมดุจตราขึง ไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง พิจารณาเห็นกรรมที่สัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว อันควรได้รับผลดีหรือชั่ว สมควรแก้เหตุอันตนประกอบ พร้อมทั้งจะวินิจฉัยและปฏิบัติไปตามธรรม รวมทั้งรู้จักวางเฉยสงบใจมองดู ในเมื่อไม่มีกิจที่ควรทำ เพราะเขาได้รับผิดชอบตนได้ดีแล้ว เขาสมควรรับผิดชอบตนเอง หรือเขาควรได้รับผลอันสมกับความรับผิดชอบของตน^{๔๕} นอกจากนี้ พระพุทธโฆษาจารย์ ยังได้ให้ข้อสังเกตเพื่อพิจารณาของบุคคลผู้มีอุเบกขาธรรมไว้ โดยแยกแยกให้เห็นลักษณะหรือธรรมชาติของอุเบกขาไว้ ดังนี้

๑. ลักษณะของอุเบกขา คือ อาการแสดงออกเป็นกลางๆ
๒. หน้าที่ของอุเบกขา คือ มองเห็นสัตว์ทั้งหลายล้วนมีภาวะเสมอภาคกัน
๓. ผลที่ปรากฏ คือ ระวังความขัดเคืองเสียใจและความคล้อยตามดีใจ
๔. บริบทแวดล้อมที่สังเกตได้ คือ มองเห็นภาวะที่มนุษย์ล้วนเป็นเจ้าของกรรม พิจารณาได้ว่าสัตว์ทั้งหลายจักได้สุข พ้นทุกข์ ไม่เสื่อมจากสมบัติที่ได้ที่ถึง ตามใจชอบได้อย่างไร^{๔๖}
๕. ส่วนที่ดี (สมบัติ) คือ สามารถสงบ ระวัง หรือข่มได้ยามเสียใจ ดีใจ
๖. ส่วนที่เสีย (วิบัติ) คือ เพิกเฉยเพราะความไม่รู้ ได้แก่ เกิดความเฉยด้วยไม่รู้ ข้าศึกไกล ได้แก่ อัญญาอุเบกขา คือ เฉยไม่รู้เรื่อง เฉยโง่ เฉยเมย ข้าศึกไกล ได้แก่ รากะ คือ ความใคร่ และปฏิมะ คือ ความเคือง หรือชอบใจและขัดใจ^{๔๗}

คุณธรรมข้ออุเบกขา ซึ่งเป็นข้อที่ ๔ ในพรหมวิหารธรรมนี้ คือส่วนสำคัญ เพราะโดยเนื้อหาแล้วคือแกนกลางของธรรมทั้ง ๓ ข้อแรก ซึ่งเป็นตัวปัญญา ที่จะเป็นคุณเครื่องคอยตรวจสอบซึ่งวัดก่อนว่าควรจะใช้เมตตาอย่างไร กรุณาแค่ไหน มุทิตาทางใดบ้าง ทั้งนี้เพื่อให้การใช้พรหมวิหารพลัดตกไปนฝ่ายอคติ เช่น ไม่ใช้เมตตาพรหมวิหาร จนกลายเป็น ฉันทาคติ หรือการคิดช่วยเหลือผู้อื่น (กรุณา) พลอยยินดีต่อผู้อื่น (มุทิตา) จนขาดความพอดีพองาม หรือช่วยเหลือโดยขาดการพิจารณาประโยชน์ที่แท้จริง จะกลายเป็นโมหาคติ ตกอยู่ในฝ่ายมิงง หลงไปตามผู้อื่น ซึ่งอาจนำภัยมาสู่ผู้ประพฤติพรหมวิหารได้

๔) อานิสงค์พรหมวิหาร ๔

^{๔๓} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **ทศปรัชาธรรม**, หน้า ๒๓๕.

^{๔๔} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), **รวมธรรมะ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒๑, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๒๐๑.

^{๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๒๔.

^{๔๖} พระพุทธโฆษาจารย์, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับ ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)**, หน้า ๕๕๗.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๖.

หลักพรหมวิหาร เป็นหลักธรรมที่สามารถประยุกต์ใช้ในระดับบุคคล องค์กร หน่วยงาน และอื่น ๆ ทั้งนี้ เพื่อเป็นการตระหนักว่าหลักคุณธรรมดังกล่าว มีความสำคัญและเกิดประโยชน์จากการได้ประพฤติตามหลักธรรม บุคคลทุกระดับสามารถปฏิบัติได้ในทุกระดับ ไม่จำเพาะว่าเป็นอารมณ์พระกรรมฐานเท่านั้น เช่น บิดามารดา ผู้ประพฤติพรหมวิหารต่อบุตรธิดา จึงได้ชื่อว่า เป็นพระพรหมสำหรับลูก ดังพุทธพจน์ในพรหมสูตรว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สกฺขโตบุตรบุขามารดาบิดาในเรือนตน สกฺขลันนํมี
พรหม สกฺขโตบุตรบุขามารดาบิดาในเรือนตน สกฺขลันนํมีบุรพาจารย์ สกฺขโต
บุตรบุขามารดาบิดาในเรือนตน สกฺขลันนํมีอาหุไนยบุคคล ดูกรภิกษุทั้งหลาย
คำว่าพรหมนี้ เป็นชื่อของมารดาและบิดา^{๔๘}

เหตุที่บิดามารดาได้ชื่อว่าเป็นพระพรหมของลูกนั้น อรรถกถาท่านแก้ว่าเพราะท่านได้ประพฤติคุณธรรม ๔ ประการ ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา เป็นข้อปฏิบัติที่ท่านทั้งสองไม่เคยละเลย (ภาวนา อวิชิตา) ตั้งจิตเมตตาตั้งแต่ทราบว่าตั้งครรภ์ โดยคิดอยู่ในใจว่า ขอให้ลูกน้อยคลอดออกมาโดยปราศจากโรคภัย มีอวัยวะครบถ้วน^{๔๙} เพราะฉะนั้น พรหมวิหารธรรม จึงมีความสำคัญในหลายระดับ และเป็นประโยชน์แก่บุคคลหลายจำพวก จึงควรศึกษาวิธีใช้พรหมวิหารและประโยชน์ที่เกิดการประพฤติตามพรหมวิหารธรรม การพลอยยินดีต่อ แต่การแสดงออกซึ่งมุทิตานี้ มีข้อควรระวังคือไม่แสดงออกด้วยอาศัยกามคุณ และมุทิตานี้จะเกิดขึ้นไม่ได้หากเกิดอาการไมยติ (อริติ)^{๕๐} ไมยนิตต่อบุคคลอื่น ผู้ที่จะสามารถแสดงมุทิตาต่อบุคคลอื่นได้ต้องขจัดความไมยติ ความเฉยเมยต่อความดีของบุคคลอื่นบุคคลผู้เจริญเจริญมุทิตาพรหมวิหาร หรือแสดงความยินดีต่อบุคคลอื่นได้ ท่านให้ตัดปัลลิวคือความกังวล ๑๐ ประการ ซึ่งเป็นขั้นแรกของการเจริญกรรมฐานทุกชนิด ข้อควรปฏิบัติต่อมาคือ ในระยะแรก ควรเว้นบุคคล ๓ จำพวก เช่นเดียวกับการเจริญเมตตาพรหมวิหาร ได้แก่ (๑) คนที่รัก (๒) คนที่เป็นกลางๆ (๓) คนคู่แ้วกัน วิธีที่ควรเจริญมุทิตา คือเริ่มจากการแสดงมุทิตาต่อบุคคลที่ตนได้พบ ประสบมา ด้วยการระลึกในใจว่า

โมหติ วตายํ สตฺโต อโห สาธุ อโห สาธุ
สัตว์ผู้นี้ราเรจจริงหนอ ขออนุโมทนาด้วยเถอะหนา หรืออีกบทหนึ่งว่า
อโย สตฺโต ยถาลทฺธสมปตฺติโต มา วิคจฺจตุ
ขอสัตว์ผู้นี้จงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย^{๕๑}

โดยเนื้อความดังกล่าว คือการที่บุคคลรู้สึกและปรารถนาดีต่อบุคคลอื่น ในสมบัติของบุคคลอื่น เมื่อบุคคลนั้นได้สมบัติ ก็ขอให้สมบัตินั้นอยู่เช่นนั้น ไม่ต้องพลัดพราก ซึ่งตรงกันข้ามกับบุคคลที่คิดและปรารถนาจะให้บุคคลที่ได้ดี มีสมบัติ เกิดวิบัติหรือพลัดพรากจากสิ่งที่มีสิ่งที่ดี มุทิตา จึงอยู่ในฐานะอารมณ์กรรมฐานชนิดหนึ่ง ซึ่งจะช่วยพัฒนาจิตใจให้ยิ่ง สงบ สะอาด และพร้อมที่จะแผ่แผ่ต่อบุคคลอื่นอย่างทั่วถึง

^{๔๘} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๐/๔๗๐/๑๕๐.

^{๔๙} วจ.ติก.อ. (ไทย) ๒/๑๕๔/๑๑๑.

^{๕๐} พระพุทธโฆษาจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับ ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๕๕๔-๕๖๐.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๐.

เมื่อบุคคลผู้เจริญมุตตานัน มีระดับจิตที่สูงขึ้น จะสามารถเปลี่ยนการแผ่มุตตาในระดับ เจาะจงไปสู่สาธารณะ ไม่ต้องจำกัดหรือเจาะจงอีกต่อไป บุคคลผู้เจริญมุตตานัน สามารถแผ่มุตตาโดยไม่ต้องระบุ ไม่มีการเจาะจง แผ่ไปเป็นอนิธิสมรณา ไม่ว่าจะเป็นสัตว์ ภูติ มนุษย์ อตภาพทั้งหลาย ก็จะสามารถแผ่มุตตา ยินดี มุ่งเพื่อมิให้พลาดพรางจากสมบัติที่ตนมีตนได้^{๕๒} มุตตาพรหมวิหารในชั้น ที่ใช้ปฏิบัติทั่วไป สามารถศึกษาจากพุทธจริยาได้อย่างชัดเจน พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญมุตตาวิหาร ธรรมต่อพุทธบริษัท ๔ อย่างทั่วถึง พระพุทธองค์ทรงเป็นต้นแบบของการเจริญมุตตาพรหมวิหาร หาก สวาก สวีกาองค์ใดมีปฏิปทาน่ายกย่อง ทั้งในด้านการแสดงธรรม ในด้านความสามารถอื่นๆ จะทรง ยกย่อง แสดงความยินดีด้วย ดังที่ทรงยกย่องสวากและสวีกาไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ หรือแม้กระทั่ง ทรงยกย่องอุบาสก อุบาสิกาผู้อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา สวากองค์ใดมีความสามารถ นอกจากจะ ทรงยกย่อง ชื่นชมด้วยพระวาจาแล้ว ยังทรงมอบตำแหน่ง ยกไว้ในตำแหน่งให้เป็นแบบอย่าง เช่น ทรง ยกย่องพระอุบาลี เป็นแบบอย่างของพระภิกษุสงฆ์ในด้านทรงจำพระวินัย ให้เหล่าบรรดาภิกษุพากัน เล่าเรียนพระวินัยในสำนักของท่านอุบาลี^{๕๓} ทรงชมเชยการกล่าวธรรมของพระโสณกุฏิกัณณะ ที่แสดง ธรรมในอัฐกัณฐกด้วยสรภัญญะด้วยไพเราะ ดังความว่า

ดูกรภิกษุ เธอจงกล่าวธรรมตามถนัด ท่านพระโสณะกราบทูลสนองพระ พุทธบัญชาว่า อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า แล้วได้สวดพระสูตรทั้งหลาย อันมีอยู่ ในอัฐกัณฐก จนหมดสิ้นโดยสรภัญญะ ครั้นจบสรภัญญะของท่านพระโสณะ พระผู้มีพระภาคทรงพระปราโมทย์โปรดประทานสาธุการว่า ดีละ ดีละ ภิกษุ สูตรทั้งหลายที่มีในอัฐกัณฐกเธอเรียนมาดีแล้ว ทำไว้ในใจดีแล้ว ทรงจำได้ แม่นยำดี เธอเป็นผู้ประกอบด้วยวาจาไพเราะเพราะพริ้ง ไม่มีโทษ ให้เข้าใจรู้ ความได้แจ่มชัด^{๕๔}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต)^{๕๕} กล่าวว่า พรหมวิหารธรรมทั้ง ๔ ข้อ พระพุทธองค์ทรง ประสงค์เพื่อความเจริญทั้งสองฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายพุทธสาวก พุทธสาวิกา และฝ่ายอุบาสก อุบาสิกา ทรง ปรรณนาดีต่อสาวกทั้งมวล เพื่อให้บรรลุเป้าหมายสำคัญคือการทำลายอกุศลฝ่ายตรงข้ามกับกุศล ดังที่ตรัสกับพระราหุลว่า

ดูกรราหุล เธอจงเจริญเมตตาภาวนาเถิด เพราะเมื่อเธอเจริญเมตตา ภาวนาอยู่ จักละพยาบาทได้ เธอจงเจริญกรุณาภาวนาเถิด เพราะเมื่อเธอเจริญ กรุณาภาวนาอยู่ จักละวิหิงสาได้ เธอจงเจริญมุตตาภาวนาเถิด เพราะเมื่อเธอ เจริญมุตตาภาวนาอยู่ จักละอริได้ เธอจงเจริญอุเบกขาภาวนาเถิด เพราะเมื่อ เธอเจริญอุเบกขาภาวนาอยู่ จักละปฏิฆะได้ เธอจงเจริญอสุภภาวนาเถิด เพราะ

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๓.

^{๕๓} วิมหา. (ไทย) ๒/๖๘๕/๕๗๔.

^{๕๔} วิม. (ไทย) ๕/๒๑/๒๕.

^{๕๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **คุณบิดามารดา สุตพรรณนามหาศาล**, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิ พุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๑๕ - ๑๖.

เมื่อเธอเจริญสุภาวณายอยู่ จักละราคะได้ เธอจงเจริญอนิจจสัญญาภาวนาเถิด
 เพราะเมื่อเธอเจริญอนิจจสัญญาภาวนายอยู่ จักละอัสมิมานะได้^{๕๖}
 เนื้อความดังกล่าวแสดงวัตถุประสงค์ที่ชัดเจนว่าพรหมวิหาร ๔ นั้นคือการขจัดอกุศล ดังนี้

- ๑) เจริญเมตตา เพื่อขจัดพยาบาท
- ๒) เจริญกรุณา เพื่อขจัดวิหิงสา ความคิดเบียดเบียน
- ๓) เจริญมุทิตา เพื่อขจัดอวดิ ความไม่ยินดีพอใจ
- ๔) เจริญอุเบกขา เพื่อขจัดปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งที่ทำให้เกิดความโกรธ
- ๕) เจริญอุสุภะ เพื่อขจัดราคะ ความกำหนดใคร่พอใจ
- ๖) เจริญอนิจจสัญญา เพื่อขจัดอัสมิมานะ ความหลงยึดว่าตัวว่าตน

นอกจากนี้ พรหมวิหาร ไม่ใช่เป็นธรรมะหรือหลักคุณธรรมไกลตัว แต่เป็นคุณธรรมใกล้ตัว
 กับบุคคลทั้งระดับ บุคคลในระดับผู้นำรัฐ ผู้นำท้องถิ่น ผู้นำครอบครัว รวมถึงข้าราชการ ทหาร ตำรวจ
 ประชาชนทั่วไป สรุปว่า หลักพรหมวิหารในพระพุทธศาสนา จึงมีลักษณะที่เป็นคุณธรรมสำหรับพระ
 โยคีผู้เจริญกรรมฐานและเป็นหลักธรรมสำหรับปฏิบัติแก่บุคคลทั่วไป ทั้งนี้บุคคลผู้ปฏิบัติได้ จึงชื่อว่า
 ได้ยกระดับจิตจากบุคคลธรรมดาเป็นจิตเทียบได้กับพระพรหม เพราะมีพรหมวิหาร ทั้งนี้หลักพรหม
 วิหารยังสามารถนำไปใช้ในการปฏิบัติหน้าที่ของผู้นำหรือผู้บริหารได้อย่างเหมาะสม และเป็นหลักแห่ง
 การสังคมสังเคราะห์อย่างแท้จริง

๓.๓.๒ สังคหวัตถุ ๔

การศึกษาหลักสังคหวัตถุมุ่งศึกษาประกอบด้วย (๑) ความหมาย (๒) องค์ประกอบ (๓)
 วิธีปฏิบัติตาม และ (๔) อานิสงส์ มีดังนี้

๑) ความหมายของสังคหวัตถุ ๔

สังคหวัตถุ ๔ หมายถึง หลักธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจของผู้อื่น ผูกไมตรี
 เอื้อเพื่อ เกื้อกูล หรือเป็นหลักการสงเคราะห์ซึ่งกันและกัน มีอยู่ ๔ ประการ ได้แก่ (๑) ทาน (๒) ปิย
 วาจา (๓) อตถจริยา (๔) สมานัตตา^{๕๗} กล่าวได้ว่า คนเราทุกคนนอกจากมีหลักธรรมอันเป็นที่ยึด
 เหนี่ยวจิตใจแล้วยังมีหน้าที่ประจำติดตัวกันมาตั้งแต่เกิดแล้ว ขณะที่ยังเป็นเด็กก็มีหน้าที่น้อยหน้อย
 ครั้นเป็นผู้ใหญ่หน้าที่ ก็เพิ่มขึ้นเป็นเงาตามตัวเป็นหน้าที่ประจำ ไม่รวมถึงหน้าที่เกี่ยวกับการประกอบ
 อาชีพซึ่งมีอยู่มากมาย คำว่า “หน้าที่” คืออะไร หน้าที่ หมายถึง กิจที่จะต้องรับผิดชอบ เช่น พ่อแม่มี
 หน้าที่เลี้ยงดูอบรมสั่งสอนลูกให้เป็นคนดี ส่วนลูกก็มีหน้าที่ต้องประพฤติปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพ่อ
 แม่ ครั้นแม่ลูกเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว ก็ต้องมีหน้าที่เลี้ยงดูพ่อแม่ที่ชรา เป็นการตอบแทน ครูบาอาจารย์
 ทั้งหลายมีหน้าที่ฝึกฝนอบรมสั่งสอนศิษย์ให้เป็นคนดี ให้มีศิลปวิทยาเป็นอาชีพติดตัว ส่วนศิษย์ก็ต้องมี

^{๕๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๕/๑๑๕.

^{๕๗} พระมหาบุญเพียร ปุณณวิริโย, “แนวคิดและวิธีการขัดเกลาทางสังคมในสถาบันครอบครัวตามแนว
 พระพุทธศาสนา”, หน้า ๑๑๙.

หน้าที่ รับการฝึกฝนอบรมและการสอนศิลปวิทยาจากครู ด้วยความตั้งใจใฝ่เรียน ในขณะที่เดียวกันก็ต้องแสดงความเคารพนอบน้อมต่อครูอาจารย์ปรนนิบัติดูแลรับใช้พร้อมให้การบริการท่านตามสมควร

๒) องค์ประกอบของสังคหัตถ์ ๔

องค์ประกอบของสังคหัตถ์ ๔ แบ่งออกเป็น ๔ ประการ ดังนี้

(๑) ทาน การให้ปันสิ่งของด้วยความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ ช่วยเหลือ สงเคราะห์ด้วยทุน หรือทรัพย์สิน และวัตถุสิ่งของตลอดจนให้ความรู้ และศิลปวิทยานัยสำคัญ ของ “ทาน”

(๒) ปิยวาจา หรือ เปยยวัชชะ พูดอย่างคนรักกัน คือ กล่าวคำสุภาพไพเราะ น่าฟัง ชี้แจงแนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์ มีเหตุผลเป็นหลักฐานชักจูงในทางที่ดีงามหรือคำแสดงความเห็นอกเห็นใจ ให้กำลังใจ รู้จักพูดให้เกิดความเข้าใจดี สมานสามัคคี เกิดไมตรีทำให้รักใคร่นับถือ และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

(๓) อัตถจริยา ทำประโยชน์แก่เขา คือช่วยเหลือด้วยแรงกาย และชวนชวน ช่วยเหลือกิจกรรมต่าง ๆ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ รวมทั้งช่วยแก้ไขปัญหาคและช่วยปรับปรุงส่งเสริม ในด้านจริยธรรม

(๔) สมานัตตตา เอาตัวเข้าสมาน คือ ทำตัวให้เข้ากับเขาได้ วางตนเสมอต้นเสมอปลาย ให้ความเสมอภาค ปฏิบัติสม่ำเสมอต่อผู้อื่น ไม่เอาเปรียบ และร่วมสุข ร่วมทุกข์ ร่วมรับรู้ ร่วมแก้ไขปัญหาค เพื่อให้เกิดประโยชน์สุขร่วมกัน^{๕๘}

๓) วิธีการปฏิบัติตนตามหลักสังคหัตถ์ ๔

สังคหัตถ์^{๕๙} แปลว่า ธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวใจบุคคลและประสานหมู่ชนไว้ในความสมานสามัคคี หมายถึง การกระทำการสงเคราะห์ที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจของกันและกัน ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับคนทุกคนและทุกสังคม เช่น ผู้ปกครองหรือผู้บริหารกับผู้ใต้บังคับบัญชา (บริวาร) ศิษย์กับครูอาจารย์ เป็นต้น เพราะเป็นรากฐานแห่งการแบ่งปันผลประโยชน์ ทำให้มีความเจริญก้าวหน้าแก่ตนและสังคม แบ่งเป็น ๔ องค์ประกอบ ดังนี้

(๑) ทาน หมายถึง การให้ปันสิ่งของด้วยความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ ช่วยเหลือสงเคราะห์ด้วยทุน หรือทรัพย์สิน และวัตถุสิ่งของตลอดจนให้ความรู้ และศิลปวิทยานัยสำคัญ ของ “ทาน” ในสังคหัตถ์ นี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อสงเคราะห์ผู้รับ เน้นผู้รับเป็นสำคัญ เช่น ช่วยเหลือสงเคราะห์ผู้อื่นด้วยปัจจัย ๔ กล่าวคือ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค ฉะนั้น การให้ทาน จึงควรให้ด้วยความมีเมตตาเพื่อแสดงน้ำใจไมตรี สร้างเสริมมิตรภาพ ให้ด้วยกรุณา ต้องการช่วยปลดเปลื้องความทุกข์ความเดือดร้อน ให้ด้วยมุทิตา

(๒) ปิยวาจา หรือ เปยยวัชชะ หมายถึง พูดอย่างคนรักกัน คือ กล่าวคำสุภาพไพเราะ น่าฟัง ชี้แจงแนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์ มีเหตุผลเป็นหลักฐานชักจูงในทางที่ดีงามหรือคำแสดงความเห็นอกเห็นใจ ให้กำลังใจ รู้จักพูดให้เกิดความเข้าใจดี สมานสามัคคี เกิดไมตรีทำให้รักใคร่นับถือและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

^{๕๘} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๒/๔๒.

^{๕๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๐/๑๖๗.

(๓) อุตถจริยา หมายถึง ทำประโยชน์แก่เขา คือช่วยเหลือด้วยแรงกาย และชวนช่วยเหลือกิจกรรมต่าง ๆ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ รวมทั้งช่วยแก้ไขปัญหาละช่วยปรับปรุงส่งเสริมในด้านจริยธรรม

(๔) สมานัตตตา หมายถึง เอาตัวเข้าสมาน คือ ทำตัวให้เข้ากับเขาได้ วางตนเสมอต้นเสมอปลาย ให้ความเสมอภาค ปฏิบัติสม่ำเสมอต่อผู้อื่น ไม่เอาเปรียบ และร่วมสุข ร่วมทุกข์ ร่วมรับรู้ ร่วมแก้ไขปัญหามา เพื่อให้เกิดประโยชน์สุขร่วมกัน^{๖๐}

๔) อานิสงค์ของหลักสังคหัตถ์ ๔

อานิสงค์ของหลักสังคหัตถ์ ๔ เป็นหลักการส่งเสริมสนับสนุนให้ทำความดีมีความเจริญก้าวหน้า เพราะฉะนั้น การให้ด้วยวัตถุสิ่งของ จึงมุ่งประโยชน์แก่ผู้รับ ๓ ลักษณะ ได้แก่ (๑) ให้โดยหวังจะอนุเคราะห์ การให้ความเกื้อหนุนอุปถัมภ์ด้วยเมตตา และการให้การอุดหนุนเอื้อเฟื้อช่วยเหลือกันด้วยกรุณา (๒) ให้โดยหวังเพื่อเป็นการสมัคสมานสามัคคี ด้วยการสงเคราะห์เกื้อกูลกันและกันในฐานะผู้อื่นที่เกี่ยวข้องกับตน (๓) ให้เพื่อเป็นการตอบแทนคุณ ประทานบูชาคุณแก่ท่านผู้มีคุณ เช่น ปู่ทวดยายทวด ตา ยาย และบิดา มารดาผู้ที่มีอุปการคุณ^{๖๑} ท่านหรือการให้นั้น ย่อมเป็นประโยชน์ทั้งแก่ผู้ให้และผู้รับ คือ ทำให้ผู้ให้มีความสุข เบิกบานใจ และอิ่มใจซึ่งจะเป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อร่างกายและจิตใจ เป็นการสละความเห็นแก่ตัว ผู้รับย่อมได้รับประโยชน์จากสิ่งของที่เขาให้การให้และการรับจึงเป็นสิ่งสำคัญสำหรับมนุษย์ เป็นการรักษาความเป็นธรรมชาติของมนุษย์ไว้ เป็นการรักษาความเป็นสังคมความเป็นเพื่อนฝูงความเป็นญาติเอื้ออาไว และการให้กับการรับยังเป็นกฎ เป็นกระบวนการของธรรมชาติของบุคคลผู้มีความกตัญญู ถ้าธรรมชาติไม่มีการให้และการรับนั้นก็จะมีโลก ดวงดาว มนุษย์ พืช สัตว์ และธรรมชาติอย่างแน่นอน พระพุทธองค์ตรัสว่า “การให้ทาน เป็นมงคลอันสูงสุด”^{๖๒} ซึ่งเป็นการส่งเสริมความกตัญญู

๓.๓.๓ ขรവാสาธรรม ๔

การศึกษาหลักขรวาสาธรรม ๔ มุ่งศึกษาประกอบด้วย (๑) ความหมาย (๒) องค์ประกอบ (๓) การปฏิบัติตน และ (๔) อานิสงค์ ดังนี้

๑) ความหมายของขรวาสาธรรม ๔

ขรวาสาธรรม หมายถึง คุณสมบัติของผู้ประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิตทางโลก หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ คนที่จะยืนหยัดผ่านอุปสรรคต่างๆ ในโลกนี้ไปจนกระทั่งพบความสำเร็จได้นั้น เขาต้องสร้าง “ขรวาสาธรรม” ให้เป็นคุณสมบัติขั้นพื้นฐานประจำตนก่อนนั่นเอง เพราะฉะนั้น ความหมายที่แท้จริงของ ขรวาสาธรรม คือ คุณสมบัติของผู้ที่สามารถสร้างเกียรติยศ สร้างปัญญา สร้างทรัพย์สมบัติ และสร้างหมู่ญาติมิตรให้เกิดขึ้นได้สำเร็จด้วยกำลังความเพียรของตน ประกอบด้วยธรรมะ ๔ ประการ คือ

^{๖๐} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๒/๔๒.

^{๖๑} สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พิมพ์ ธรรมโร), มงคลยอตชีวิต ฉบับสมบูรณ์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๒๘), หน้า ๒๗๕-๒๘๐

^{๖๒} ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๗/๗.

๑. สัจจะ หมายถึง ความซื่อตรงจริงใจ พุดจริงทำจริง ผู้ที่มีสัจจะนั้นจะเป็นหลักประกันแห่งเกียรติคุณ มีคนเชื่อถือ และเป็นทีไวใจของทุกคน

๒. ทมะ หมายถึง การฝึกฝนตนเอง ควบคุมจิตใจด้วยการใช้ปัญญา จะทำให้ชีวิตก้าวหน้า ประสบความสำเร็จ ทำอะไรเกิดความผิดพลาดน้อยมาก

๓. ขันติ หมายถึง ความอดทนอดกลั้น เช่น ความอดทนต่อความยากลำบาก ความอดทนต่อความเจ็บปวด ความอดทนต่อความโกรธความผูกพยาบาท ความอดทนต่ออำนาจกิเลส เป็นต้น ผู้ที่มีขันตินั้นจะเป็นเครื่องประกันฐานะทางสังคมได้อย่างดี และจะเป็นผู้ที่มีความอดทนไม่เกิดความท้อแท้โดยง่าย

๔. จาคะ หมายถึง ความเสียสละ ความแบ่งปัน การมีน้ำใจ เสียสละประโยชน์ส่วนตัวเพื่อผลประโยชน์ส่วนรวม ผู้ที่มีจาคะนั้นจะเป็นเครื่องเสริมสร้างไมตรีให้เกิดความสัมพันธ์อันดีในสังคมได้

ธรรม ๔ ประการนี้มุ่งหมายให้ใช้ทั่วไปในชีวิตการครองเรือนทั้งหมด โดยยึดถือเป็นคุณธรรมพื้นฐานของจิตใจ ในการที่จะสร้างความสัมพันธ์อันดีกับคนทั้งหลายที่จะอยู่ร่วม หรือติดต่อเกี่ยวข้องกันเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ชีวิตของตนเอง และแก่ชีวิตของคนอื่นๆ ในสังคม^{๖๓} ขรรวาสธรรม ๔ ซึ่งหมายถึงธรรมะสำหรับความเป็นขรรวาสที่ดี เป็นประชาชนที่ดีหรือเป็นผู้ร่วมงานที่ดี ซึ่งมีอยู่ ๔ ข้อด้วยกันคือ

๒) องค์ประกอบของหลักขรรวาสธรรม ๔

๑. สัจจะ หมายถึง ความซื่อสัตย์ต่อกัน หรือความตั้งใจจริงต่อกัน อันความซื่อสัตย์นี้มีใช้แต่เฉพาะซื่อสัตย์ต่อผู้อื่นที่เรามีความเกี่ยวข้องด้วย เช่นความซื่อสัตย์ต่อภรรยาสามี ความซื่อสัตย์ต่อมิตร ความซื่อสัตย์ต่อเจ้าหนี้ ความซื่อสัตย์ต่อคำพูดที่ให้ไว้กับคนอื่น ฯลฯ แต่เราจะต้องมีสัจจะหรือมีความซื่อสัตย์ต่อความเป็นมนุษย์ของตัวเองด้วย เช่น ซื่อสัตย์ต่อความเป็นปกติของความเป็นมนุษย์ผู้มีจิตใจสูงสุดของตัวเองอันมีศีล ๕ เป็นแม่บท ความซื่อสัตย์ต่อเวลาอันมีการนัดหมายการประชุมการอบรมสัมมนา ไม่ว่าในสัปดาห์หรือดีมีราคาเรือนหมื่นเรือนแสนแต่มาไม่ตรงเวลานัดหมายสักที ชอบเป็นคนมาตามหลังเวลาที่กำหนดอยู่เรื่อย อย่างนี้ก็เป็นการไม่ถูกไม่ควร คนที่ซื่อสัตย์ต่อตัวเองนั้นถือได้ว่าเป็นคนที่เคารพนับถือในตัวเอง เรียกว่าเป็นคนมี Self-respect คนเราถ้าไม่ซื่อสัตย์และเคารพนับถือต่อตัวเองแล้ว เขาจะไปซื่อสัตย์หรือเคารพนับถือคนอื่นอย่างจริงจังได้อย่างไร

๒. ทมะ ซึ่งแปลว่าการรู้จักข่มจิตข่มใจตนเอง การข่มจิตใจตัวเองนี้เป็นเรื่องยากสำหรับคนที่มึนจิตใจไม่เข้มแข็งหรือคนที่มึนอารมณ์แปรปรวนได้ง่าย เดี่ยวดีเดี๋ยวร้าย เดี่ยวชอบเดี๋ยวไม่ชอบ พลอยทำให้เพื่อนร่วมงานและลูกน้องเป็นโรคประสาทหรือติดเชื้ประสาทไปด้วย ผมเห็นว่าผู้บังคับบัญชาทุกระดับชั้นในปัจจุบันนี้ควรจะได้รับ การตรวจสุขภาพจิตกันอย่างน้อยปีละครั้ง เมืองไทยเราก็มีการทำอย่างที่ผมว่านี้หลายแห่งแล้ว โดยเฉพาะในบริษัทองค์การภาคเอกชน การคัดเลือกคนที่กำลังประสาทหรือเป็นโรคอารมณ์แปรปรวนขึ้นมาเป็นผู้บังคับบัญชานั้นเป็นอันตราย และเสียหายแก่ส่วนรวมเป็นอย่างยิ่งนะครับ ผมขอฝากไว้ให้คิดด้วย อนึ่งคนที่ติดในอบายมุข ติดในน้ำเมา ติดในบุหรื ติดในการพนัน ติดในการฉ้อราษฎร์บังหลวง ติดในความอยากอันเป็นกิเลส ตัณหาต่างๆ นั้นมันถอนยาก พอเริ่มติดก็ควรรีบข่มจิตข่มใจ ถอนตัวออกจากอกุศลกรรม อบายมุขกรรม

^{๖๓} จรัส พยัคฆราชศักดิ์, พระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ วัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๔๘-๕๐.

โดยเร็ว เช่นการเลิกสูบบุหรี่ การเลิกดื่มน้ำเมา การเลิกเที่ยวเตร่เสเพลกลางคืน อกุศลจิตหรือจิตอันเป็นฝ่ายไม่ดีนั้นมันกวัดแกว่งดิ้นรนและร่อนรนที่จะหวนกลับไปในทางที่ไม่ดีอันเดิมอยู่เสมอๆ ถ้าเราไม่สามารถข่มใจให้ชนะกระแสของกิเลสตัณหาอุปาทานแล้ว เราอาจจะทำอะไรไม่สำเร็จอย่างที่ตั้งใจเอาไว้ก็ได้ ดังนั้นคนดีจึงต้องมีทมะหรือการข่มใจให้อยู่ในฝ่ายธรรมะอันเป็นฝ่ายกุศล อย่างเสมอต้นเสมอปลาย

๓. ขันติ ขื่อนี้แปลได้ว่าเป็นความอดทน คนที่รู้จักความอดทนอดกลั้นต่อทุกสิ่งทุกอย่าง ย่อมเป็นผู้ชนะย่อมเป็นผู้ที่ประสบความสำเร็จในที่สุด คนที่มีขันตินั้นเขาจะเป็นคนไม่ผลัดวัน ประกันพรุ่งในการทำงาน โดยอ้างว่าร้อนอ้างว่าหนาวหรืออ้างว่าฝนตกฟ้าร้อง เขาจะทำงานโดยอดทนต่อการพูดส่อเสียดเยาะเย้ยถากถางจากผู้ประสงค์ร้าย เขาจะอดทนต่อความยากลำบากความเหน็ดเหนื่อยกายและใจ เขาจะอดทนและคอยเก็บเล็กผสมน้อย ต่อไปมันก็พอกพูนเพิ่มใหญ่ไปเอง ความอดทนที่สำคัญอีกอันหนึ่งคือความอดทนต่อการยั่ววนของกิเลสตัณหาอุปาทานที่มากระทบจิตในทุกๆ รูปแบบ จิตใจของท่านจะต้องไม่หวั่นไหวหลงไหลไปความทะยานอยากโดยเฉพาะที่มาในทางทุจริตและทางกามคุณอันมีรูปสกลันเสียงสัมผัสทั้งหลายทั้งปวง

๔. จาคะ ขื่อนี้แปลได้ว่าการสละให้ปันสิ่งของอันเป็นของๆ ตนแก่บุคคลที่ควรให้ปัน เกิดเป็นคนจะอยู่ในสังคมได้อย่างมีคุณค่ามิใช่ว่า วันหนึ่งๆ ก็คอยแต่จะแสวงหาเรื่องกินกามเกียรติกามยศสรรเสริญสุขแล้วก็สะสมเอาไว้เป็นปูโสเมเผ้าทรัพย์แต่คนเดียวโดยมิได้จัดการทรัพย์ให้เป็นประโยชน์ต่อคนอื่น ๆ เขาบ้างเลย อย่างนี้ตัวเองดีแต่สังคมส่วนรวมแย่ เกิดเป็นคนควรรู้จักจาคะหรือการแบ่งปันบ้าง ควรรู้จักสละให้ปันสิ่งของของตนมีเพื่อประโยชน์ของคนอื่น เพื่อประโยชน์ของสังคมส่วนรวมตามกำลังที่มีอยู่ และขณะเดียวกันก็ไม่เป็นการเบียดเบียนตัวเองจนเกินไป จนถึงขั้นที่ว่าเอ็นดูเขาแต่เอ็นดูเราขาด ทำอย่างนี้ตัวเราก็อ่อนแอ จะเสียสละอะไรไปก็ให้พอเหมาะพอควรตามรายได้หรือตามฐานะรูปของตัวเอง เมื่อใดที่เราให้จาคะไปอย่างบริสุทธิ์ใจอย่างไม่หวังผลตอบแทนใดๆ เราจะรู้สึกปีติสุขสบายใจและได้บุญมาก^{๖๔}

๓) หลักการปฏิบัติตนตามหลักพร้าธรรม ๔

(๑) สัจจะ แปลว่า ความสัตย์ ความซื่อ ถ้าขยายความตามศัพท์แยกได้ ๓ ลักษณะคือ มีความจริง ความตรง และความแท้ จริง คือ ไม่เล่น ตรง คือ ความประพฤติทางกาย วาจา ตรงไม่บิดพลิ้ว ไม่บ่ายเบี่ยง แท้ คือ ไม่เหลวไหล แต่ถ้าในทางปฏิบัติสัจจะ คือ ความรับผิดชอบ หมายความว่า ถ้าจะทำอะไรแล้ว ต้องตั้งใจทำจริง ทำอย่างสุดความสามารถให้เป็นผลสำเร็จ การที่ใครจะสามารถสร้างตัวขึ้นมาได้นั้น ต้องมีสัจจะเป็นพื้นฐาน เพราะคนที่มีสัจจะเป็นพื้นฐานจะมีความรับผิดชอบต่อหน้าที่ทำทุกอย่าง ไม่ปล่อยผ่านกับสิ่งที่ได้รับมา จะทำทุกสิ่ง ที่มาถึงมืออย่างสุดกำลัง และเต็มความสามารถ ลักษณะของสัจจะ มีด้วยกัน ๕ ประการ คือ

ประการที่ ๑ สัจจะต่อความดี ก็คือ การประพฤติตนเป็นคนเที่ยงแท้ มั่นคงต่อความดีไม่หันเหไปในทางชั่ว ไม่ว่าจะตกอยู่ในสถานการณ์เช่นไร ในทางปฏิบัติ การจะมีสัจจะต่อความดีได้นั้น ต้องคิดให้เห็นถึงคุณค่าความดีได้อย่างแจ่มแจ้ง และเห็นโทษของความชั่วได้ชัดเจน พยายามรักษาความดีในตนไว้ ถ้าเป็นพร้าธรรมก็ต้องละ กรรมกิเลส ๔, อคติ ๔, อบายมุข ๖ และต้องปรับความเห็นของตน

^{๖๔} มนุญ วงศ์นารี, **หลักธรรมกับการบริหาร**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๘), หน้า ๓๕.

ให้ถูก ให้เป็นสัมมาทิฐิให้ได้ หากเป็นพระก็ต้องรักษาสิกขาวิสัย สืบทอดพระพุทธศาสนา หากเป็นฆราวาส ก็ต้องทำมาหากินตั้งตนให้ได้ สร้างหลักฐานให้กับวงศ์ตระกูล ใครจะอยู่ในหน้าที่อะไรก็ต้องพยายามหาดีของตนให้ได้ หากหาดีนอกทางเสียแล้วก็จะเสียความจริงต่อความดี

ประการที่ ๒ สัจจะต่อหน้าที่ คือ การที่ใครก็ตามที่เกิดมามีหน้าที่ติดตัวมาด้วยกันทั้งนั้น ดังนั้น จึงควรมีความรับผิดชอบต่อหน้าที่ของตน ใครเป็นสามีก็รับผิดชอบต่อหน้าที่สามี เลี้ยงครอบครัวให้ดี ไม่ปันใจให้หญิงอื่น จริใจกับภรรยา ใครเป็นภรรยาก็จริงจังต่อหน้าที่ของภรรยา ดูแลการงานในบ้าน ให้เรียบร้อย ไม่เที่ยวเตร่ ไม่เล่นการพนันเผาผลาญทรัพย์ เป็นลูกก็ต้องมีความรับผิดชอบว่า เราเป็นลูกมีหน้าที่รักษาวงศ์ตระกูลให้ดี ถ้าพ่อแม่แก่เฒ่า ก็ต้องเลี้ยงดูท่าน ทหารก็จริงจังลงไปในหน้าที่ทหาร เป็นตำรวจก็รับผิดชอบต่อหน้าที่ของตำรวจ ไม่ว่าใครจะเป็นอะไร ก็ทุ่มไปกับหน้าที่ของตนให้เต็มที่ หากทำเช่นนั้นได้จึงเรียกว่า มีความรับผิดชอบต่อหน้าที่

ประการที่ ๓ สัจจะต่อการทำงาน ก็คือการตั้งสัจจะลงไปในงาน หมายถึงการทำงานนั้น ต้องทำจริง ไม่ทำเหวอะๆ แหยะๆ หรือทำเล่นๆ ดังนั้น เมื่อมีหน้าที่แล้วก็ย่อมมีงานตามมา สามีก็มีงานของสามี คือนานาเลี้ยงครอบครัว เป็นภรรยาก็มีงานของภรรยา เป็นลูกก็มีงานของลูก เป็นพระก็มีงานของพระ จะเป็นอะไรก็มี หน้าที่และงานตามมา ยิ่งอายุมาก หน้าที่ก็ยิ่งมากเป็นเงาตามตัว เมื่อหน้าที่มาก งานก็มากด้วยเช่นกัน คนที่ไม่จริงจังต่อการทำงาน มีอยู่ ๓ ประเภทด้วยกัน คือ

พวก “ทุจจรีต” คือ พวกที่ทำงานเสีย

พวก “สลิถ์” คือ พวกที่ทำงานเหลวไหล

พวก “อากุล” คือ พวกที่ทำงานคั่งค้าง

หากทำอย่างนี้จะเสียสัจจะต่อการทำงาน วิธีแก้ก็คือ ทำให้ดี ทำให้เคร่งครัด ทำให้เสร็จสิ้น หากทำได้ก็จะกลายเป็นสัจจะต่อการทำงานอีกประการหนึ่ง เรามักได้ยินคำพังเพยว่า “เรือล่มเมื่อจอด” คำนี้ใช้กับผู้ที่เคยทำดีมาแล้ว แต่ประมาทเมื่อปลายมือ เพราะไม่ตั้งใจทำให้ดีที่สุดหรือทำสักแต่ว่าทำ เพราะฉะนั้น เมื่อทำความดีแล้ว ต้องทำให้ดีพร้อม จนใครๆ ก็ทำให้ดีกว่านี้ไม่ได้อีกแล้ว คือ ต้องทำงานชิ้นนั้นให้สำเร็จให้ได้และให้ดีที่สุด นี่คือการรับผิดชอบของคนที่มิสัจจะต่อการทำงาน

ประการที่ ๔ สัจจะต่อวาจา สัจจะต่อวาจา คือ จริงต่อวาจา นั่นก็คือคำพูดของเราเอง ไม่ว่าจะเป็นการพูดด้วยปาก หรือการเขียน ตลอดจนการแสดงอาการที่เป็นการปฏิญาณต่อผู้อื่นก็ตาม จดอยู่ในเรื่องของวาจาได้ สัจจะต่อวาจามีอยู่ด้วยกัน ๒ ประเภท คือ ประเภทที่ ๑ พูดอย่างไรทำอย่างนั้น คือ เมื่อพูดออกไปแล้วก็ต้องพยายามทำให้ได้จริงตามที่พูด ประเภทที่ ๒ ทำอย่างไรพูดอย่างนั้น คือ การพูดคำจริง เมื่อเราทำอะไรลงไปก็พูดไปตามนั้น การกระทำต้องตรงกับคำพูดของตนเองเสมอ

ประการที่ ๕ สัจจะต่อบุคคล สัจจะต่อบุคคล คือ ต้องจริงต่อบุคคล ในที่นี้คือบุคคลที่เกี่ยวข้องกับตัวเราจริงต่อบุคคลนั้น หมายถึง การเป็นผู้ที่ประพฤติต่อคนอื่นอย่างสม่ำเสมอ ไม่กลับกลอก และความจริงต่อบุคคลจะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยความจริงใจต่อกัน ถ้าเราอยากให้คนอื่นเขาจริงใจต่อเรา เราก็ต้องให้ความจริงกับเขาด้วยคนเรามักชอบบ่นว่า “ผมนะไม่มีเพื่อนจริงสักคน” ความจริงแล้ว ตัวเองต่างหากที่ไม่จริงกับเขาก่อน แล้วเขาจะมาจริงใจกับเราได้อย่างไร เวลาคบกับใครก็

บอกเขาว่า “มีฐานะเดือดร้อนอะไรละก็ บอกนะ จะช่วยเต็มที่” แต่พอเขาจะมาพึ่งพาให้ช่วยเหลือ กลับบิตพลั่ว สารพัดจะหาเหตุผลมาอ้าง มาแก้ตัว อย่างนี้ก็ไม่มีการจริงใจด้วย ^{๖๕}

สรุปความได้ว่า คนที่มีสัจจะคือคนที่ทำอะไรสุดตัว จะทำงานชิ้นใดก็ตามทำให้ดีที่สุด คบใครก็คบกันจริงๆ ไม่ใช่ต่อหน้าสรรเสริญลับหลังนินทา ถ้าจะคบก็คือคบ ถ้าไม่คบก็ตัดบัญชี กันไปเลย ผีก็พุ่มห่มดตัวอย่างนี้ ไม่ช้าก็จะได้เหมือนพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรา วันที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ พอนั่งสมาธิคู้บัลลังก์แล้ว ก็ทรงตั้งสัจจะอธิษฐานพุ่มชีวิตเลยว่า แม้เลือดเนื้อในร่างกายจะแห้งเหือดหายไป เหลือแต่หนัง เอ็นกระดูก ก็ตามที หากยังไม่บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว เราจะไม่ยอมลุกขึ้นเป็นอนาถา พระบรมศาสดาของเรา พุ่มสุดตัวอย่างนี้ เราเป็นลูกศิษย์ท่านต้องทำตาม

(๒) ทมะ

ทมะ แปลว่า การรู้จักข่มจิตข่มใจตนเอง ทมะ หมายถึง ความรักในการฝึกฝนตนเอง ความกระตือรือร้นในการเคี่ยวเข็ญฝึกฝนตนเอง อย่างไม่มีข้อแม้เงื่อนไข เพื่อให้ตนเองมีทั้งความรู้ ความสามารถ และความดีเพิ่มพูนมากขึ้นทุกวัน เกิดเป็นคนต้องหมั่นปรับปรุงตนเองอยู่เรื่อยไป อยู่กับที่ ขณะที่คนอื่นเขาวิ่งบ้าง เดินบ้าง แม้ที่สุดกำลังคลานอยู่ ถ้าเรามัวนอนหลับ ก็เท่ากับเรากำลังถอยหลัง เรื่องฝึกตัวเป็นสิ่งสำคัญ ใครที่มีผู้ได้บังคับบัญชามาก ไม่ว่าจะเป็นตำรวจ ทหาร ข้าราชการ พ่อค้าอะไรก็ตาม หากไม่ฝึกตัว ไปไม่รอด นอกจากต้องฝึกทางด้านวิชาการตลอดแล้ว ยังต้องฝึกแก่นิสัยใจคอตัวเองอีกด้วย ฝึกแก่นิสัยตัวเองคือ ฝึกตัวด้านคุณธรรมนั่นเอง เพราะการที่เราฝึกแก่นิสัยที่ไม่ดีของตนเอง จะทำให้เรามีความพร้อมที่จะยอมรับการอบรมสั่งสอน จากคนอื่น ๆ ซึ่งจะเป็นทางมาแห่งปัญญาที่สำคัญ ทมะ แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ

ทันตอกิเลส หมายถึง รู้เท่าทันกิเลสภายในตัวของเรา รู้ว่าอะไร คือสิ่งที่จำเป็นสำหรับชีวิต อะไรคือสิ่งพุ่มเพอญ สิ่งไร้สาระ ไม่เกิดประโยชน์ เพราะการที่เราทันตอกิเลสนั้น เราจะรู้จักยับยั้งไม่ให้หลงไปกระทำในสิ่งที่ไม่ดี

ทันคน หมายถึง รู้เท่าทันคนที่เราต้องติดต่อ คบค้าสมาคม เพื่อรู้เท่าทันความคิดของเขาว่า จะส่งผลดีหรือไม่ดีต่อตัวของเราหรือหน้าที่การงานของเราอย่างไร

ทันโลก หมายถึง รู้เท่าทันโลก รู้ว่าโลกนี้มีการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางใด และเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร เพื่อที่เราจะสามารถปรับตัวได้ทัน

ทันธรรมชาติ หมายถึง รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของสภาพดินฟ้าอากาศในแต่ละฤดูกาล ทั้งนี้เพื่อจะได้ดูแลสุขภาพได้อย่างเหมาะสม และวางแผนการทำงานให้เหมาะสมกับสภาพอุปสรรคที่จะเกิดขึ้นในแต่ละฤดูกาลด้วย

ทันโลก สามารถแบ่งได้เป็น ๔ เรื่อง (๑) ทันสถานการณ์ ในที่นี้เพื่อให้เราารู้ว่าสถานการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นจะกระทบกับเราในด้านที่เป็นโอกาส หรือวิกฤต เพื่อที่เราจะสามารถหาวิธีการรับมือได้ทัน (๒) ทันเทคโนโลยี การทันต่อเทคโนโลยี จะช่วยพัฒนาขีดความรู้ความสามารถของคนให้ก้าวหน้า ก้าวไกล สะดวกรวดเร็วมากกว่า ในแง่การค้าสามารถต้นทุนในการผลิต หรือการค้า และสร้างโอกาสที่ดีกว่าในการแข่งขันในทางธุรกิจ (๓) ทันกฎหมาย ทันต่อกฎหมายจะทำให้เรารู้ว่าเรามี

^{๖๕} ทินพันธุ์ นาคะตะ, พระพุทธศาสนากับสังคม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๙), หน้า ๑๕-๑๗.

ข้อจำกัดอย่างไร อะไรต้องปฏิบัติ และอะไรที่ไม่สามารถปฏิบัติได้ เพื่อที่จะหลีกเลี่ยงการเกิดปัญหาและค่าใช้จ่ายที่ไม่จำเป็น (๔) ทักษะวัฒนธรรมประเพณี การที่เรารู้ว่าท้องถิ่นแต่ละแห่งมีประเพณีและวัฒนธรรมอย่างไรนั้น เราจะสามารถรู้ว่า ท้องถิ่นนั้นๆ ต้องการอะไร และสิ่งไหนที่เขาสามารถยอมรับได้หรือไม่ได้ เพื่อเราจะได้ว่าขอบเขตจำกัดของเราในการทำงานนั้นอยู่ตรงไหน ^{๖๖}

(๓) ขันติ

ขันติ หมายถึง การรักษาปกติภาวะของตนไว้ได้ ไม่ว่าจะถูกกระทบกระแทงด้วยสิ่งอันเป็นที่พึงปรารถนา หรือไม่พึงปรารถนาก็ตาม มีความมั่นคงหนักแน่นเหมือนแผ่นดิน ซึ่งไม่หวั่นไหว ไม่ว่าจะมีความเดือดร้อนไป ของเสีย ของหอม ของสกปรกหรือของดีงามก็ตาม

ในธรรมสังคณีปกรณ์ กล่าวว่า ขันติ คือ ความอดทน กิริยาที่อดทน ความอดกลั้น ความไม่ดุร้าย ความไม่ปากร้าย ความใจเย็นแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ขันติ บางแห่ง คำว่า ความใจเย็นแห่งจิตเป็นความเข้มแข็งแห่งจิต

ลักษณะความอดทนที่ถูกต้อง

๑. อดทนถนอมตัวหรือหลีกเลี่ยงจากความชั่วให้ได้
๒. อดทนทำความดีต่อไป
๓. อดทนรักษาใจไว้ไม่ให้เศร้าหมอง

ประเภทของความอดทน ความอดทนแบ่งตามเหตุที่มากระทบได้เป็น ๔ ประเภท คือ (๑) อดทนต่อความลำบากตรากตรำ เป็นการอดทนต่อสภาพธรรมชาติ ดินฟ้าอากาศ ความหนาว ความร้อน (๒) อดทนต่อทุกข์เวทนา เป็นการอดทนต่อการเจ็บไข้ได้ป่วยความไม่สบายกายของเราเอง ความปวด ความเมื่อย (๓) อดทนต่อความเจ็บใจ เป็นการอดทนต่อความโกรธ ความไม่พอใจ ความขัดใจ อันเกิดจากคำพูดที่ไม่ชอบใจ กิริยามารยาทที่ไม่งาม บางคน เพียงถูกคนโน้นกระทบที่ คนนี้กระทบที่ เขาว่าหนอยค่อนข้างอดทน ก็อดอดเจ็บใจบางคนทนต่อความเจ็บใจได้บ้าง เพราะเขาเป็นผู้บังคับบัญชาของตน ถึงจะทนไม่ได้ก็ต้องทน การทนอย่างนี้ได้ถือว่ายังไม่เรียกว่า ขันติบางคนทนต่อความเจ็บใจ ต่อคำพูดของคนในระดับเดียวกัน พรรคพวกเพื่อนฝูงในที่ทำงานเดียวกันได้ถือว่า มีขันติระดับปานกลางส่วนคนที่มิมีขันติ จริงๆ นั้น ต้องทนต่อการกระทบกระเทียบ เปรียบเปรย การทำให้เจ็บอกเจ็บใจ จากคนใต้บังคับบัญชาหรือผู้ต่ำกว่าได้ ในการทำงานนั้น เราต้องมีการติดต่อกับบุคคลหลายประเภท เพราะแต่ละคนมีการฝึกฝนตนเองต่างกัน ถ้าหากไม่มีขันติแล้ว ก็ไม่อาจจะทำงานให้ออกมาดีได้อย่างเป็นสุข ทั้งบางครั้งยังอาจทำให้มีเรื่องเดือดร้อนมาสู่ตัวเองอีกด้วย

๔. อดทนต่ออำนาจกิเลส เป็นการอดทนต่ออารมณ์อันน่าใคร่น่าพิสดารใจ อดทนต่อสิ่งที่เราอยากทำ แต่ไม่ควรทำในที่นี้มุ่งหมายถึง การไม่เอาแต่ใจตัว ไม่ยอมปล่อยตัวตามกระแสโลก ความเพลิดเพลิน เช่น ความสนุกสนาน การเที่ยวเตร่ ความฟุ้งเฟ้อต่าง ๆ หรือการได้ผลประโยชน์ในทางที่ไม่ควร เป็นต้น

อานิสงส์ของการเป็นคนใจเย็น มีความอดทนจะได้รับสิ่งเหล่านี้

๑. ผู้อดทน (ใจเย็น) ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนเป็นอันมาก
๒. ย่อมเป็นผู้ไม่มากด้วยเวร

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗-๒๐.

๓. ย่อมเป็นผู้ไม่มากด้วยโทษ
 ๔. ย่อมเป็นผู้ไม่หลงกระทำกาละ
- เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์

โทษของความไม่อดทน

๑. ผู้ไม่อดทนย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนเป็นอันมาก
 ๒. ย่อมเป็นผู้มากด้วยเวร (มีเรื่องโกรธทะเลาะกับใครๆ มาก)
 ๓. ย่อมเป็นผู้มากด้วยโทษ (เป็นคนไม่มีดี มีแต่โทษ เป็นคนแย)
 ๔. ย่อมเป็นผู้หลงกระทำกาละ (เมื่อจวนหมดลม จะเป็นคนหลง)
- เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ๑ ^{๖๗}

(๔) จาคะ

จาคะ แปลว่า ความเสียสละ, การแบ่งปัน, ความเอื้อเฟื้อ มีความหมายเช่นเดียวกับคำว่า ทาน และ บริจาค และ จาคะ หมายถึง การสละสิ่งของและความสุขส่วนตัวเพื่อประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น และหมายรวมถึงการสละละทิ้งกิเลส ละความโลภ ความเห็นแก่ตัว ความตระหนี่ ความใจแคบ และการเลิกละนิสัย ตลอดจนความประพฤติที่ไม่ดี ที่ทำให้เกิดความเสียหาย ก่อความบาดหมางทะเลาะเบาะแว้ง เป็นต้นด้วยและ จาคะ เป็นคุณธรรมที่เป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติมองเห็นและเอื้ออาทรต่อความทุกข์ยากและความต้องการของคนอื่น นำให้เป็น คนไม่คับแคบ ไม่เห็นแก่ตัวแล้วให้ความช่วยเหลือเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ด้วยความเห็นอกเห็นใจ เป็นคนชอบให้ ชอบแบ่งปันคิดถึงคนอื่นมากกว่าตัวเอง

ดังนั้น จาคะในพระพุทธศาสนามีอยู่ ๒ ประการ คือ (๑) อามิสจาคะ หมายถึง การสละหรือการให้สิ่งของแก่กันและกัน เช่น ให้เสื้อผ้า เครื่องประดับ ดอกไม้ อาหาร เป็นต้น ซึ่งมีความหมายเหมือนกับอามิสทาน เป็นหลักการที่สามภรรยาต้องหยียบยื่นให้แก่กัน ที่สำคัญสามภรรยาต้องมีจิตใจที่คิดเสียสละ ยินดีในการให้เหมือนกัน (สมจาคา) แต่ต้องประกอบด้วยปัญญา (๒) กิเลสจาคะ หมายถึง การสละกิเลส หรือพฤติกรรมที่ไม่ดีไม่งามออกไปโดยไม่ต้องมีใครร้องขอ หรือเมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งร้องขอ เช่น ภรรยาขอร้องให้สามีเลิกกินเหล้า ถ้าสามีเลิกกินเหล้าตามคำขอของภรรยาได้แสดงว่า สามีมีจาคะให้แก่ภรรยา หรือสามีขอร้องภรรยาว่า อย่างนิทาชาวบ้านเลย มันเป็นเรื่องที่ไม่ดี ถ้าภรรยาเลิกนิทาชาวบ้านตามที่สามีร้องขอได้ก็แสดงว่า ภรรยามีจาคะต่อสามี ประเด็นเรื่องกิเลสจาคะนี้เองที่จะทำให้ชีวิตคู่เป็นไปอย่างราบรื่น เนื่องจากการสละความไม่ดี ไม่งาม ไม่ถูกต้องอันจะเป็นสาเหตุทำลายความสุขของชีวิตคู่ให้พังทลายลง

ความหมายที่แท้จริงของจาคะคืออะไร ถ้าเข้าใจถูกต้องและปฏิบัติได้ถูกต้องจะเป็นประโยชน์อย่างมาก และโปรดเข้าใจเพิ่มเติมว่า จาคะมิใช่เป็นเรื่องที่ใช้เฉพาะชีวิตคู่เท่านั้น ทุกคนสามารถนำมาใช้ปฏิบัติต่อกันได้เป็นอย่างดี ดูเหมือนว่าโลกปัจจุบันยังต้องการจาคะทั้ง ๒ ประการอย่างมาก ^{๖๘}

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐-๒๑.

^{๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑-๒๒.

๔) อานิสงส์ของฆราวาสธรรม

(๑) อานิสงส์ของการมีสัจจะ

- ได้รับเกียรติยศชื่อเสียง
- ปลุกนิสสัยความรับผิดชอบให้เกิดขึ้นในตัว
- เป็นคนหนักแน่นมั่นคง
- ได้รับการเคารพยกย่อง
- ครอบครัวยึดมั่นความมั่นคง
- มีคนเชื่อถือ และยำเกรง
- มีความเจริญก้าวหน้าในการประกอบหน้าที่การงาน

(๒) อานิสงส์ของการมีทมะ

- สามารถตั้งตัวได้
- ยับยั้งตนเองไม่ให้หลงไปทำผิดได้
- ไม่มีเวรกับใคร
- ปลุกฝังนิสสัยรักการฝึกฝนตนให้เกิดขึ้นในตัว
- มีปัญญาเป็นเลิศ
- ทำให้เป็นคนมีความสามารถในการทำงาน

(๓) อานิสงส์ของการมีขันติ

- ทำให้ได้ทรัพย์มา
- สามารถเป็นหลักในครอบครัวได้
- ทำงานได้ผลดี
- ไม่หลงผิดไปทำความชั่วได้
- สามารถเป็นหลักให้กับบริวารได้
- ไม่มีเรื่องวิวาทกับคนอื่น
- ปลุกฝังนิสสัยการอดทนต่ออุปสรรคและปัญหาต่างๆ

(๔) อานิสงส์ของการมีจาคะ

- เป็นการสร้างความปลอดภัยแก่ตนเอง
- มีกัลยาณมิตรรอบตัว
- ปลุกฝังการมีอารมณ์ผ่องใสและนิสสัยเสียสละให้เกิดขึ้นในตัว
- เป็นที่นับหน้าถือตาของคนทั่วไป
- ครอบครัวยุติและสังคมเป็นสุข

สรุปแล้วคุณของการมีฆราวาสธรรมโดยรวม ก็คือ เมื่อมีสัจจะย่อมมีเกียรติยศชื่อเสียง เมื่อมี ทมะย่อมได้รับปัญญา เมื่อมีขันติย่อมเกิดทรัพย์ในบ้าน และเมื่อมีจาคะย่อมเกิดมิตรที่ดีไว้เป็นสมัครพรรคพวกในสังคม

๓.๓.๔ ทิศ ๖

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงกำหนดหน้าที่ของมนุษย์ไว้อย่างชัดเจน เพื่อให้บุคคลแต่ละ คน ยึดหลักการปฏิบัติต่อบุคคลรอบข้าง ซึ่งมีอยู่ไม่เกิน ๖ กลุ่ม และทรงเรียกว่าทิศ ๖ ขณะเดียวกัน ก็

ทรงกำหนดหน้าที่ ของทิส ๖ ในอันที่จะอนุเคราะห์บุคคลต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องด้วยไว้อย่างชัดเจน ถ้าบุคคลปฏิบัติหน้าที่ของตนต่อทิส ๖ ครบถ้วนบูรณ์ ทิส ๖ ก็จะอนุเคราะห์บุคคลนั้น ในปัจจุบัน สถานะทางเศรษฐกิจและสังคมได้เปลี่ยนแปลงไป อันมีผลกระทบต่องานบ้านครอบครัวก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางด้านครอบครัวโดยเฉพาะบิดามารดา ไม่สามารถทำหน้าที่ของตนได้อย่างสมบูรณ์ จึงเกิดปัญหามากมาย อันเป็นเหตุให้นำไปสู่ความไม่เข้าใจกัน^{๖๙} บิดามารดาจะต้องสร้างความประพจน์ที่ดีงาม เป็นแบบอย่างที่ดีและมีความฉลาดรู้ ในวิธีการอบรมสั่งสอนบุตร พระพุทธศาสนากล่าวว่า ผู้มีหน้าที่ให้การอบรมสั่งสอนจะต้องประกอบด้วยคุณสมบัติที่ดีงามก่อน แล้วจึงสอนผู้อื่นให้ปฏิบัติตามจึงจะได้ผลดี บุตรที่มีบิดามารดาเป็นแบบอย่างทางธรรมจะซึมซับเอาลักษณะที่ดีงาม จากบิดามารดา เป็นการสร้างความสัมพันธ์ อันดีสำหรับการครองเรือนและความสุขสงบในสังคมอีกด้วย^{๗๐}

ผู้ครองเรือนจะต้องมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับบุคคลในสังคมนั้น อันได้แก่บุคคลที่อยู่ใกล้เคียงภายในครอบครัวและยังต้องมีความสัมพันธ์กับบุคคลภายนอกครอบครัว เพราะจะต้องเกี่ยวข้องกับบุคคลหลายประเภท จึงควรรู้จักพิจารณาบุคคลที่เป็นคนดีมีศีลธรรม ประพฤติปฏิบัติตนเหมาะสมกับคนรอบด้าน ตลอดจนการทำหน้าที่ ที่เกี่ยวข้องกับบุคคลต่างๆ ให้ถูกต้องตามฐานะที่เปรียบเสมือนทิสต่างๆ ๖ ทิส ได้แก่

- ทิสที่ ๑ บิดามารดา เปรียบเสมือนเป็นทิสเบื้องหน้า
- ทิสที่ ๒ ครูอาจารย์ เปรียบเสมือนเป็นทิสเบื้องขวา
- ทิสที่ ๓ ภรรยาเปรียบเสมือนเป็นทิสเบื้องหลัง
- ทิสที่ ๔ มิตรสหายเปรียบเสมือนเป็นทิสเบื้องซ้าย
- ทิสที่ ๕ คนรับใช้และคนงานเปรียบเสมือนเป็นทิสเบื้องล่าง
- ทิสที่ ๑ บิดามารดา เปรียบเสมือนเป็นทิสเบื้องหน้า บุตรธิดาปฏิบัติต่อท่านทั้ง ๒ ดังนี้
 - ๑ ท่านเลี้ยงเรามา เราจักเลี้ยงท่านตอบ
 - ๒ จักทำกิจของท่าน
 - ๓ จักดำรงวงศ์ตระกูล
 - ๔ จักประพฤติตนให้เหมาะสมที่จะเป็นทายาท
 - ๕ เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ก็ทำบุญอุทิศให้ท่าน
- ในฐานะบิดามารดา พึงอนุเคราะห์บุตรธิดา ดังนี้
 - ๑. ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว
 - ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี
 - ๓. ให้ศึกษาศิลปวิทยา
 - ๔. หาภรรยา (สามี) ที่เหมาะสมให้
 - ๕. มอบทรัพย์สมบัติให้ในเวลาอันสมควร
- ทิสที่ ๒ ครูอาจารย์ เปรียบเสมือนเป็นทิสเบื้องขวา ศิษย์พึงปฏิบัติต่อครูอาจารย์ ดังนี้

^{๖๙} ศุภลักษณ์ พงษ์พิงศ์สิทธิ์, “สุขภาพจิตและพฤติกรรมการณ์การเรียนรู้ของนักเรียน ม. ต้น ที่มาจากครอบครัวหย่าร้าง” ศึกษาเฉพาะกรณีโรงเรียนบางใหญ่, จังหวัดนนทบุรี, หน้า ๑.

^{๗๐} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๓๐.

๑. ลูกขึ้นยืนรับ
๒. เข้าไปคอยรับใช้
๓. เคารพเชื่อฟัง
๔. ดูแลปรนนิบัติ
๕. เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ

ในฐานะครูอาจารย์ พึงอนุเคราะห์ศิษย์ ดังนี้

๑. แนะนำให้เป็นคนดี
๒. ให้เรียนดี
๓. บอกความรู้ในศิลปะวิทยาทุกอย่างด้วยดี
๔. ยกย่องให้ปรากฏในมิตรสหาย
๕. ทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย

ทิศที่ ๓ ภรรยาเปรียบเสมือนเป็นทิศเบื้องหลัง สามีพึงปฏิบัติต่อภรรยา ดังนี้

๑. ให้เกียรติยกย่องภรรยาตน
๒. ไม่ดูถูกดูหมิ่นภรรยาตน
๓. ไม่ประพฤตินอกใจภรรยาตน
๔. มอบความเป็นใหญ่ให้ภรรยาตน
๕. ให้เครื่องแต่งตัวให้ภรรยาตามเวลาอันควร

ในฐานะเป็นภรรยา พึงแสดงความจงรักภักดีต่อสามี ดังนี้

๑. จัดการงานบ้านให้ดี
๒. ให้ความสงเคราะห์บุคคลข้างเคียง
๓. ไม่ประพฤตินอกใจสามีตน
๔. รักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้
๕. ขยันไม่เกียจคร้านในกิจทั้งปวง

ทิศที่ ๔ มิตรสหายเปรียบเสมือนเป็นทิศเบื้องซ้าย บุคคลพึงปฏิบัติต่อมิตรสหาย ดังนี้

๑. การให้ปัน
๒. กล่าววาจาอันเป็นที่รัก
๓. ประพฤติตนให้เป็นประโยชน์
๔. วางตนสม่ำเสมอ
๕. ไม่พูดจาหลอหลวง

ในฐานะเป็นมิตรสหาย พึงต้องอนุเคราะห์กัน เป็นการตอบแทน ดังนี้

๑. ป้องกันมิตรผู้ประมาทแล้ว
๒. ป้องกันทรัพย์ของมิตรผู้ประมาทแล้ว
๓. เมื่อมีภัยก็เป็นที่พึ่งพำนักได้
๔. ไม่ละทิ้งในยามอันตราย
๕. นับถือตลอดถึงวงศ์ตระกูลของมิตร

ทิสที่ ๕ คนรับใช้และคนงานเปรียบเสมือนเป็นทิสเบื้องล่าง นายจ้างพึงปฏิบัติต่อ คนรับใช้ดังนี้

๑. จัดงานให้ตามสมควรแก่กำลัง
๒. ให้อาหารและค่าจ้าง
๓. ดูแลรักษายามเจ็บป่วย
๔. ให้อาหารมีรสแปลก
๕. ให้หยุดงานตามโอกาส

ในฐานะเป็นคนรับใช้และคนงาน พึงแสดงความจงรักภักดีต่อนายจ้าง ดังนี้

๑. ตื่นขึ้นทำงานก่อนนาย
๒. เลิกงานเข้านอนทีหลังนาย
๓. ถือเอาแต่ของที่นายให้ มีความ ซื่อสัตย์
๔. ทำงานให้ดีขึ้น รู้จักพัฒนาตน
๕. นำคุณของนายไปสรรเสริญ

ทิสที่ ๖ พระสงฆ์เปรียบเสมือนเป็นทิสเบื้องบน พุทธศาสนิกชนปฏิบัติต่อพระสงฆ์ ดังนี้

๑. จะทำสิ่งใด ก็ทำด้วยเมตตา
๒. จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา
๓. จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา
๔. เปิดประตูต้อนรับ
๕. อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย
- ๖ ถวายปัจจัยเครื่องยังชีพ

ในฐานะพระสงฆ์ พึงอนุเคราะห์ต่อพุทธศาสนิกชน ดังนี้

๑. ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว
๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี
๓. อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจอันดีงาม
๔. อธิบายสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
๕. บอกทางสวรรค์ให้

บิดามารดาผู้เปรียบเสมือนทิสเบื้องหน้ามีความเกี่ยวข้องกับบุตรตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิและเจริญเติบโตในครรภ์ผู้ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตบุตรมากที่สุดเมื่ออยู่ในครรภ์คือมารดาเพราะบุตรได้อาศัยครรภ์ของมารดาสำหรับการเจริญเติบโตจนครบกำหนดคลอดออกมา การตั้งครรภ์^{๗๑} เป็นการเริ่มต้นชีวิตมนุษย์มีชีวิตอยู่ในครรภ์มารดาถึง ๙ เดือน ชีวิตในครรภ์นั้นเป็นช่วงชีวิตที่เสี่ยงตายทั้งมารดาและเด็ก มารดานั้นต้องออกสั่นขวัญหายเป็นห่วงทั้งตัวเองและลูกน้อย ส่วนผู้เป็นบิดาในฐานะเป็นผู้ให้กำเนิดบุตรร่วมกับมารดา เมื่อตอนที่มารดาตั้งครรภ์ฝ่ายบิดาก็เป็นผู้ที่มีความสำคัญในการดูแลมารดาที่ขณะตั้งครรภ์ตลอดจนรับภาระในด้านต่าง ๆ แทนมารดาคือ จึงนับว่าทั้งบิดาและมารดาได้ทำหน้าที่สำคัญต่อบุตรตั้งแต่ยังไม่ได้คลอดออกมาเมื่อบุตรคลอดออกมาและดำรงชีวิตอยู่เช่นกับบุคคลทั่วไปหน้าที่ของ

^{๗๑} พระครูกล้วยานสิทธิวัฒน์ ผศ. (สมาน กลฺยาณธมฺโม), วัฒนธรรมไทย, หน้า ๑๐๓.

บิถัมมารดาที่มีต่อบุตรก็เพิ่มขยายขอบเขตมากขึ้นเป็นลำดับพระพุทธานุศาสน์ได้กล่าวถึงหน้าที่หลักของบิถัมมารดา ที่พึงปฏิบัติต่อบุตร ดังนี้^{๗๒}

๑) **ข้อปฏิบัติสำหรับมารดาบิดาต่อบุตร** คือ การอนุเคราะห์บุตร บิถัมมารดาถือว่าเป็นผู้ที่มีความเกี่ยวข้องกับบุตรมากที่สุดในฐานะเป็นผู้ให้กำเนิดบุตรเมื่อตอนมารดาตั้งครรภ์บิดาก็จะคอยดูแลตลอดจนรับภาระต่างๆ จึงนับได้ว่าการอนุเคราะห์บุตรของบิถัมมารดา เป็นหน้าที่อันสำคัญที่มีต่อบุตรผู้เป็นบิถัมมารดาต้องอนุเคราะห์บุตรธิดาตามหลักปฏิบัติ ๕ ประการ ดังนี้

๑. ห้ามจากความชั่ว
๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี
๓. ให้ศึกษาศิลปวิทยา
๔. หาภรรยา (สามี) ที่สมควรให้
๕. มอบทรัพย์สมบัติให้ในเวลาอันควร

มีข้ออธิบายความต่อไปนี้

(๑) ห้ามปรามมิให้ประพฤติชั่ว การประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจา และทางใจ เป็นอกุศลธรรมที่บุคคลพึงเว้น เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเดือดร้อนเสียหาย ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น บิถัมมารดาจะต้องแนะนำสั่งสอนบุตรของตนให้รู้จักอกุศล (ความชั่ว) ในทุก ๆ ด้าน ทั้งด้านกาย วาจาและใจ ตลอดจนเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดการประพฤติชั่วได้ เช่น การคบคนไม่ดี การอาศัยอยู่ในสภาพแวดล้อมที่เป็นโทษ การดำรงชีวิตด้วยความประมาท ความเกียจคร้าน ที่เป็นเหตุให้อกุศลเกิดขึ้น แนวทางแห่งความชั่วที่บิถัมมารดาพึงห้ามปรามมิให้บุตรดำเนินตาม ได้แก่ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ คือ การฆ่าและเบียดเบียนชีวิตผู้อื่น การละเมิดช่วงชิงทรัพย์สินของผู้อื่น ประพฤติผิดในกาม การพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ มีความโลภต้องการอยากได้สิ่งของของผู้อื่น การอาฆาตพยาบาทปองร้ายผู้อื่น และการมีความเห็นผิด เนื่องจากบิถัมมารดามีประสบการณ์มากกว่าและย่อมรู้สิ่งที่ควรไม่ควร สิ่งที่ไม่พึงปฏิบัติและไม่พึงปฏิบัติ จึงสามารถแนะนำบุตรให้ละเว้นจากความชั่วต่าง ๆ ได้ อีกทั้งการละอกุศลเป็นสิ่งที่เกิดประโยชน์และความสุขแก่ชีวิต จึงเป็นสิ่งที่บิถัมมารดาต้องบอกกล่าวชี้แจงให้บุตรได้ทราบและห้ามปรามมิให้ทำในสิ่งที่อกุศล

(๒) อบรมสั่งสอนให้ประพฤติดี การอบรมสั่งสอนให้บุตรเป็นคนดีด้วย การประพฤติในสิ่งที่ดีงาม ซึ่งผู้ที่เป็นบิถัมมารดาต้องการบุตรที่เป็นคนดี ทางพระพุทธานุศาสน์เรียกว่า สัปปุริส หรือ สัตบุรุษ บุตรที่เป็นสัตบุรุษ ย่อมประพฤติในสิ่งที่เป็นคนดีประโยชน์ ก่อให้เกิดความสุข ความเจริญแก่บุคคลในครอบครัวและสังคมอย่างมากมาย การอบรมสั่งสอนบุตรให้ดำรงอยู่ในความดี ได้แก่ ให้ดำรงตนอยู่ในกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ อันเป็นความดีที่ต้องปฏิบัติขั้นพื้นฐาน ได้แก่ การเว้นจากการฆ่าและเบียดเบียนชีวิตผู้อื่น การเว้นจากการละเมิดช่วงชิงทรัพย์สินของผู้อื่น เว้นจากการประพฤติผิดในกาม เว้นจากการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ ไม่มีความโลภต้องการอยากได้สิ่งของของผู้อื่น เว้นจากการอาฆาตพยาบาทปองร้ายผู้อื่น และการ มีความเห็นถูกต้องเป็นสัมมาทิฐิ บิถัมมารดาจะต้องปลูกฝังให้บุตรมีจิตสำนึกทางด้านคุณธรรม และมีฉันทะในการทำความดี และพัฒนาให้

^{๗๒} พระมหาบุญเพียร ปุณณวิริโย, “แนวคิดและวิธีการขัดเกลาทางสังคมในสถาบันครอบครัวตามแนวพระพุทธานุศาสน์”, หน้า ๑๐๐.

มีความดียิ่ง ๆ ขึ้นไป มิให้หยุดอยู่กับระดับของความดีเดิม เพราะความดีเดิมเป็นสิ่งที่ไม่ควรสันโดษ (ไม่สันโดษในกุศลธรรม)

พระพุทธองค์ทรงเปรียบเทียบการเจริญรุ่งเรืองของชีวิตเหมือนกับต้นไม้ เพราะต้นไม้ที่จะเติบโตสมบูรณ์ได้ดี เจ้าของจะต้องดูแลด้วยการกำจัดวัชพืชและไม้อื่น ๆ ที่เป็นตัวแย่งอาหาร และบำรุงด้วยปุ๋ยและน้ำอย่างถูกวิธีจึงจะเจริญงอกงาม ชีวิตจะเจริญงอกงามก็ต้องกำจัดวัชพืช คืออกุศลให้ออกไปแล้ว สังสมพัฒนาให้เกิดขึ้นในตน ขึ้นตอนในการพัฒนาดนตามหลักธรรม ทางพระพุทธศาสนา จะต้องละทิ้งสิ่งที่เป็นบาปอกุศลและในขณะเดียวกัน ก็ต้องสร้างให้กุลเกิดขึ้นอีกดังพระพุทธโอวาทในโอวาทปาติโมกข์ที่ทรงแสดงหลักการขอพระพุทธศาสนา ๓ ประการ ได้แก่ (๑) การเว้นจากการกระทำความชั่วทั้งปวง (๒) การทำกุศลให้ถึงพร้อม และ (๓) การทำจิตของตนให้ผ่องใส หลักการของพระพุทธศาสนานี้มีความสอดคล้องกับการทำหน้าที่ ในการอบรมสั่งสอนของบิดามารดาที่จะต้องสอนให้ละทิ้งความชั่วและสร้างคุณงามความดี ประกอบกัน

(๓) ส่งเสริมให้ศึกษาเล่าเรียน บิดามารดาถือว่าเป็นครูคนแรกของบุตร เพราะสอนให้บุตรได้เรียนรู้จักสิ่งต่าง ๆ มากมายก่อนใครคนอื่น อีกคำหนึ่งท่านเรียกว่า เป็น “ผู้แสดงโลกนี้แก่บุตร” เพราะบุตรได้พบกับบิดามารดาก่อนใครอื่น บิดามารดาจึงเป็นตัวแทนของชายหญิงทั้งโลกที่บุตรได้เรียนรู้ อีกทั้งพฤติกรรมของบิดามารดาที่แสดงให้บุตรเห็น เป็นการปลูกฝังพฤติกรรมดังกล่าวแก่บุตรทั้งทางตรงและทางอ้อม นอกจากบิดามารดาจะสอนให้บุตรได้ศึกษาเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ ที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตด้วยตนเองแล้ว ยังต้องส่งเสริมให้บุตรของตนได้ศึกษาเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ ที่จะเป็นภายนอกบ้าน อันได้แก่โรงเรียน หรือการศึกษาในระบบโรงเรียนเพื่อส่งเสริมให้เขามีความรู้ มีทักษะในการดำเนินชีวิตที่ดี สามารถประกอบอาชีพเลี้ยงตัวและครอบครัวได้ ซึ่งศิลปวิทยาการมีความสำคัญต่อความเป็นอยู่และความมั่นคงของชีวิต ก็จะกลายเป็นผู้ที่ไร้ความสามารถ ไม่อาจจะดำรงตนอยู่ได้อย่างมีความสุขด้วยเหตุนี้ บิดามารดาจะต้องให้การศึกษากับบุตรหลานของตน เพื่อให้เขาเติบโตมาด้วยความรู้ความสามารถที่จะพึ่งพาตนเองได้

(๔) เป็นธุระให้บุตรเมื่อจะมีคู่ครอง เมื่อบุตรเติบโตเป็นผู้ใหญ่ สมควรมีครอบครัวแล้วบิดามารดาต้องรับภาระเอาใจใส่ดูแล ด้านการมีครอบครัวของบุตร เริ่มจากการให้คำแนะนำในการเลือกคู่ครองของบุตร โดยให้คำปรึกษาในฐานะที่บิดามารดาผ่านประสบการณ์มาก่อน ย่อมให้คำแนะนำที่ดีแก่บุตรได้ ตลอดจนการขวนขวายภาระตามประเพณี เช่น การสู่ขอ การหมั้นหมั้น การสมรส ฯลฯ ซึ่งบิดามารดาจะต้องช่วยเหลือด้านทรัพย์สินเงินทองอันเป็นค่าธรรมเนียม ได้แก่

ค่าสินสอด ค่าใช้จ่ายในการแต่งงาน เป็นต้น ในสังคมที่ผู้ใหญ่เป็นผู้จัดหาคู่สมรสให้บุตรเอง บิดามารดาจะต้องมีบทบาทอย่างมากเพราะมีการเลือกสรรคนที่ดีเพื่อที่จะมาเป็นบุตรเขย หรือสะใภ้ของตนโดยต้องคำนึงถึงความสุขในครอบครัวของบุตรเป็นสำคัญ หรือในสังคมที่ชายหญิงมีอิสระในการเลือกคู่ครองเอง บิดามารดาก็ต้องคอยให้คำแนะนำบุตรให้รู้จักเลือกคนที่ดี เพื่อมาเป็นสามีหรือภรรยา

(๕) มอบทรัพย์สินให้ตามโอกาสอันควร บิดามารดาเป็นผู้ให้การสงเคราะห์บุตรด้วยทรัพย์สินเงินทองตามที่จำเป็น เพื่อให้เขาได้นำไปใช้จ่ายส่วนตัว และเมื่อบุตรอยู่ในวัยอันสมควรที่จะต้องได้รับมรดกจากตระกูล ผู้เป็นบิดามารดาจะต้องแบ่งปันมรดกของตระกูลให้แก่บุตรแต่ละคนเพื่อนำไปเป็นฐานสำหรับการสร้างเนื้อสร้างตัวต่อไปในอนาคต การมอบทรัพย์สินให้กับบุตรนั้นจะต้องดูความ

เหมาะสมและให้ในเวลาที่เหมาะสม (สมเย) ไม่ควรให้ตามใจบุตร หรือเอาวัตถุเงินทองเป็นสิ่งสำคัญในการเลี้ยงดู เช่นปัจจุบันบิดามารดาบางคนมีวิธีการเลี้ยงดูบุตรโดยให้เงินทองแทนการเลี้ยงดู จนมีคำกล่าวว่าเป็น “สัตว์เลี้ยงลูกด้วยเงิน” ซึ่งเป็นคำเรียกบิดามารดายุคปัจจุบันการให้วัตถุสิ่งของเงินทองแก่บุตรอย่างไม่คำนึงถึงความถูกต้องเหมาะสมจะเป็นการปลูกฝังค่านิยมทางวัตถุ (วัตถุนิยม) ให้กับบุตร ทำให้ไม่รู้จักรักคุณค่าของเงินทองที่ถูกต้อง และเป็นการสร้างนิสัยฟุ่มเฟือย ตามใจตัวเอง ขาดความพากเพียรพยายามในการแสวงหาและพึ่งพาตัวเอง เพราะเคยได้รับการตามใจจากบิดามารดามาตั้งแต่เด็ก^{๗๓}

บิดามารดามีความเกี่ยวข้องกับบุตรมากที่สุด ตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิในครรภ์ของมารดาจนถึงครบกำหนดคลอดออกมา ส่วนบิดาในฐานะผู้ให้กำเนิดก็จะมีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบตลอดจนรับภาระในด้านต่างๆ ของครอบครัวและเมื่อบุตรคลอดออกมามากหน้าที่ของบิดามารดาก็เพิ่มมากขึ้นตามลำดับ เพราะบิดามารดาเป็นครูคนแรกของบุตร หน้าที่ของบุตรที่เป็นสมาชิกและเป็นส่วนหนึ่งของครอบครัวที่กำลังกำเนิดมาพร้อมกับความหวังจากบิดามารดา ที่มีความปรารถนาให้บุตรมีคุณสมบัติพึงประสงค์ บิดามารดาจึงทุ่มเทกำลังกายและกำลังใจในการอบรมเลี้ยงดูบุตรอย่างเต็มที่ เพราะฉะนั้น ผู้เป็นบุตรพึงปฏิบัติให้ถูกต้องตามบทบาทและหน้าที่ของตน พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงหน้าที่ของบุตรที่พึงกระทำต่อบิดามารดาไว้ ดังนี้

๒) ข้อปฏิบัติสำหรับบุตรต่อบิดามารดา คือ การมีความกตัญญูกตเวทีต่อท่าน ในฐานะที่บุตรเป็นสมาชิกของครอบครัว ที่กำเนิดมาด้วยความรักและความปรารถนาของบิดามารดา พร้อมกับความหวังให้บุตรเป็นผู้ที่มีคุณสมบัติที่พึงประสงค์ บิดามารดาจึงทุ่มเทกำลังกายและกำลังใจในการอบรมเลี้ยงดูบุตรอย่างเต็มที่ บุตรจึงควรปฏิบัติต่อบิดามารดาให้ถูกต้องตามบทบาทหน้าที่ของตน พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงหน้าที่ของบุตร มี ๕ ประการ ดังนี้

๑. ท่านเลี้ยงมา เราจักเลี้ยงท่านตอบ
๒. จักทำกิจของท่าน
๓. จักดำรงวงศ์ตระกูล
๔. จักประพฤติตนให้เหมาะสมที่จะเป็นทายาท
๕. เมื่อท่านล่วงลับไป ทำบุญอุทิศให้ท่าน

โดยปกติบิดามารดาที่นับถือพระพุทธศาสนา พอทราบว่าคุณที่เกิดเป็นชาย ก็หมายใจไว้ว่าจะได้บวชลูก เพราะถือกันเป็นเป็นประเพณีว่า ถ้าใครได้บวชลูกแล้วจะได้บุญได้กุศลมาก ช่วยให้พ่อแม่ได้เกาะชายผ้าเหลืองไปสู่สรวงสวรรค์ อีกทั้งช่วยให้พ่อแม่ได้เป็นญาติกับพระศาสนาอีกด้วย การบวชจึงเป็นการทดแทนพระคุณบิดามารดาที่เป็นสุดยอดปรารถนาซึ่งมีพ่อแม่จำนวนมากขอเพียงให้ได้บวชลูกชายก็พอใจแล้ว^{๗๔} คุณธรรมพื้นฐานที่บุตรทุกคนพึงตระหนักและเสริมสร้างให้เกิดขึ้นในใจ เพื่อนำไปสู่การปฏิบัติตนตามหลักคุณธรรมที่ถูกต้องต่อบิดามารดาซึ่งบุตรทุกคนจะต้องมีคุณธรรมเป็นพื้นฐานดังต่อไปนี้

^{๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๑ - ๑๐๓.

^{๗๔} พระครูกล้วยานสิทธิวัฒน์ (สมาน กล้วยานธมโม), วัฒนธรรมไทย, หน้า ๑๑๖.

ความกตัญญูกตเวทิต^{๗๕} คำว่า กตัญญูกตเวทิต สามารถแยกออกเป็น ๒ ศัพท์ คือ กตัญญู และ กตเวทิต ท่านพุทธทาสภิกขุ^{๗๖} ได้ให้ความหมายว่า การรู้และการยอมรับในบุญคุณของคนอื่นที่มีอยู่เหนือตน เรียกว่า กตัญญูตา (กตัญญู) การพยายามทำตอบแทนบุญคุณนั้น ๆ เรียกว่า กตเวทิตา (กตเวทิต) ความกตัญญูกตเวทิต เป็นคุณธรรมพื้นฐานของบุตรที่พึงมีต่อบิดามารดา เนื่องจากท่านทั้งสองเป็นผู้มีอุปการคุณต่อบุตรอย่างมากมายมหาศาล ที่ได้ทำประโยชน์ต่อบุตรนับตั้งแต่ทราบว่า

บุตรเริ่มเกิดขึ้นในครรภ์ トラาจนบุตรคลอดออกมาและท่านทั้งสองยังได้เลี้ยงดูจนเติบโตใหญ่ บุตรพึงแสดงความกตัญญูและกตเวทิตต่อบิดามารดาของตนด้วยการสำนึกในบุญคุณของท่าน ยกย่องบูชาบิดามารดาของตนให้เป็นพระประจำบ้าน และกระทำตอบแทนบุญคุณท่านด้วยการสงเคราะห์บิดามารดาให้เป็นสุข บุตรที่ดีจะต้องรู้อุปการคุณของบิดามารดาและทำตอบแทน บุตรเช่นนี้พระพุทธานุศาสน์เรียกว่า เป็นสัตบุรุษ ดังพุทธพจน์ในภควัตถุ ว่า “สัปปุริสชน คนเรียบร้อย จึงเป็นคนกตัญญูกตเวทิต เมื่อระลึกถึงอุปการคุณที่ท่านได้ทำก่อน ย่อมเลี้ยงมารดาบิดาทำกิจของท่านตามฐานะที่ท่านเป็นบุพพการี บุตรผู้อยู่ในโอวาทบิดามารดาเลี้ยงมาแล้ว เลี้ยงตอบ ไม่ทำวงศ์สกุลให้เสื่อมมีศรัทธา ถึงพร้อมด้วยศีล เป็นบุตรที่ควรสรรเสริญ” เมื่อบุตรรู้อุปการคุณที่บิดามารดาทำกับตนแล้ว พึงทำตอบแทนด้วยการสงเคราะห์ บิดามารดาทั้งสองด้าน ได้แก่

๑) การสงเคราะห์ด้านกาย ด้วยวัตถุสิ่งของ (เลี้ยงกาย) ได้แก่การเลี้ยงดูตอบแทนบิดามารดาให้มีความเป็นอยู่ที่ดีมีเครื่องอุปโภคบริโภคพอเพียงดูแลรักษาให้ท่านมีสุขภาพสมบูรณ์แข็งแรง เมื่อยามท่านเจ็บป่วยก็ให้การดูแลรักษา

๒) การสงเคราะห์ด้านจิตใจ (เลี้ยงใจ) ได้แก่การประพฤติปฏิบัติตนเป็นคต ด้วยการทำความดีทางกาย วาจา และทางใจ ปฏิบัติในสิ่งที่ดีมีประโยชน์ เป็นสิ่งที่เจริญใจของบิดามารดา ย่อมทำให้ท่านมีความสุขเพราะบุตรเป็นคนดี หากบุตรประพฤติตนไม่ดี ทำในสิ่งที่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ครอบครัวและวงศ์ตระกูล ก็จะทำให้บิดามารดาเป็นทุกข์ใจ ไม่สบายใจ การเลี้ยงใจจึงเป็นสิ่งสำคัญของการตอบแทนคุณบิดามารดา เพราะเพียงแต่การเลี้ยงกายอย่างเดียวไม่เพียงพอที่จะให้บิดามารดาเป็นสุขได้ ฉะนั้น บุตรจึงต้องให้ความสำคัญกับการเลี้ยงดูทางใจแก่บิดามารดาด้วย

นอกจากการทำให้บิดามารดาเป็นสุขกายและสุขใจแล้ว พระพุทธานุศาสน์เห็นว่า การตอบแทนบิดามารดาตามลักษณะดังกล่าวมา ยังไม่ใช่เป็นการตอบแทนที่สูงที่สุด การตอบแทนที่สูงที่สุดที่บุตรพึงกระทำต่อบิดามารดา ได้แก่การสามารถทำให้บิดามารดา มีศรัทธา คือความเชื่ออย่างถูกต้อง มีศีล คือมีกาย วาจา ที่ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น มีจาคะ คือการเสียสละเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และมีปัญญา คือความรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง พระพุทธองค์ตรัสเปรียบเทียบการตอบแทนบุญคุณบิดามารดา ระหว่างการตอบแทนทางกายและทางธรรมว่าแม้บุตรจะให้บิดาและมารดา นั่งบนบ่าคนละข้างแล้วปฏิบัติดูแลท่านทั้งสองเป็นอย่างดีด้วยการให้อาบน้ำหอม อาบน้ำ นวด เป็นต้น แล้วให้บิดามารดาถ่ายอุจจาระปัสสาวะบนบ่าของบุตรเองแม้ตลอดร้อยปีหรือจะมอบราชสมบัติคือการสถาปนาให้ท่านเป็นถึงกษัตริย์ ก็ไม่อาจจะทดแทนบุญคุณของท่านที่ทำกับบุตรไว้อย่างมากมายได้ แต่

^{๗๕} อก. พุท. (ไทย) ๒๐/๓๖๔/ ๙๗ .

^{๗๖} พุทธทาสภิกขุ, กตัญญูกตเวทิต เป็นรัมโพธิ์รรมไทรของโลก, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๖),

ถ้าบุตรคนใดสามารถทำให้บิดามารดาเข้าถึงธรรม ศีล จาคะ และปัญญาได้ บุตรคนนั้นชื่อว่า สามารถตอบแทนบุญคุณของท่านได้อย่างสูงสุด

๓) มีความเคารพเชื่อฟัง บรรดาบุตรทั้งหลาย บุตรที่ดีที่สุดคือบุตรที่เชื่อฟังบิดามารดา พระพุทธองค์ตรัสว่า บุตรใดเป็นผู้เชื่อฟังบุตรนั้นประเสริฐสุดกว่าบุตรทั้งหลาย (โย จ ปุตตานมสฺสโว) เนื่องจากบิดามารดาเป็นผู้มีประสบการณ์ชีวิตมาก่อน ย่อมแนะนำพร่ำสอนให้บุตรได้รู้และปฏิบัติตามอย่างได้ อีกทั้งความรัก ความปรารถนาดีของบิดามารดาที่มีต่อบุตร ย่อมจะแนะนำบุตรในทางที่ดี บุตรที่เชื่อฟังและปฏิบัติตามคำแนะนำของบิดามารดา ย่อมมีความเจริญรุ่งเรืองในชีวิตอีกประการหนึ่งเมื่อบุตรยังเล็กอยู่ไม่อาจจะทำอะไรได้ด้วยตัวเองจึงต้องอาศัยบิดามารดาในฐานะกัลยาณมิตร คอยแนะนำบุตรจึงมีพัฒนาการด้านต่าง ๆ ตามลำดับ เพราะเชื่อฟังและปฏิบัติตามคำแนะนำของบิดามารดา ในส่วนของพัฒนาการทางด้านจิตใจของบุตร เมื่อตอนแรกเกิดมาจนเติบโตมนุษย์ทุกคนมีอนุสัยซ่อนอยู่ และพร้อมที่จะแสดงออกเมื่อมีวุฒิภาวะสมบูรณ์และถูกกระตุ้นจากสิ่งภายนอก เมื่อเป็นเช่นนี้บุตรจึงต้องอาศัยบิดามารดาคอยควบคุมห้ามปราม มิให้แสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ออกมาตามอำนาจของกิเลสฝ่ายต่ำ อีกทั้งบิดามารดาจะต้องแนะนำให้รู้จักการควบคุมจิตใจตนเองของบุตรให้อยู่ในกรอบศีลธรรมของสังคม

พระพุทธองค์ทรงยกมารดาบิดา ไว้เป็นทิศเบื้องหน้า ก็เพราะเป็นผู้มีอุปการะแก่เรามาก่อนใคร ๆ ทั้งสิ้น แท้ที่จริงแม้เพียงการให้ชีวิตที่มีรูปร่างเป็นมนุษย์นั้น ก็ถือว่าเป็นพระคุณอันยิ่งใหญ่ของพ่อแม่แล้ว การอุปการะเลี้ยงดูลูกของพ่อแม่ นั้น ถือว่าเป็นของแถม อันเกิดจากความรักความเมตตากรุณาของท่านที่มีต่อลูก ดังนั้นผู้เป็นลูกจึงควรนอบน้อมผู้เป็นทิศเบื้องหน้า^{๗๗}

๓) **ข้อปฏิบัติระหว่างสามีภรรยา** การครองเรือนของคู่สมรสในทัศนะ ของพุทธศาสนา จะเน้นถึงการปรับตัวปรับความรู้สึกรักของคู่สมรสเข้าหากัน แสดงออกซึ่งความเอื้อเฟื้อ มีความห่วงหาอาทรต่อกัน และเน้นถึงหน้าที่ของคู่สมรสที่ต้องอีกด้วย หลักปฏิบัติหน้าที่ที่สมบูรณ์ระหว่างคู่สมรสจะเป็นการแยกให้เห็นถึงหน้าที่ระหว่างกันและกัน พระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งเป็นพระอรหันตเจ้าจารย์ ได้จัดให้เป็นหลักปฏิบัติซึ่งเป็นวินัยบัญญัติสำหรับคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนพระพุทธศาสนามีหลักเกณฑ์อันเป็นพื้นฐานอย่างกว้างๆ เอาไว้ เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงไปแนวทาง

การปฏิบัติจะมีข้อปลีกย่อยที่แตกต่างกันออกไป แต่จริยธรรมของพุทธศาสนาที่วางไว้จะอยู่ในรูปแบบเดิมเป็นพื้นฐานอยู่^{๗๘}

หน้าที่ของสามีพึงปฏิบัติต่อภรรยา ผู้เปรียบเสมือนเป็นทิศเบื้องหลัง คือ

๑. ยกย่องให้เกียรติสมกับฐานะที่เป็นภรรยาตน
๒. ไม่ดูหมิ่นเหยียดหยาม
๓. ไม่ประพฤตินอกใจภรรยา
๔. มอบความเป็นใหญ่ไว้ในเคหสถาน
๕. ให้เครื่องแต่งตัวให้โดยสมควรแก่ทรัพย์ และ ตระกูล

^{๗๗} พระมหาบุญเพียร ปุณณวิริโย, “แนวคิดและวิธีการขัดเกลาทางสังคมในสถาบันครอบครัวตามแนวพระพุทธศาสนา”, หน้า ๑๐๔ - ๑๐๖

^{๗๘} พระเทพเวที (ประยุทธิ์ ปยุตฺโต), **รากฐานพุทธจริยศาสตร์สำหรับสังคมไทยร่วมสมัย**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โกมลคีมทอง, ๒๕๓๓), หน้า ๑๓.

หน้าที่ของภรรยาพึงปฏิบัติต่อสามี ดังนี้

๑. จัดการงานดี ดูแลรักษางานบ้านให้เรียบร้อย
๒. สงเคราะห์คนข้างเคียง สามารถสงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี
๓. ไม่ประพฤตินอกใจสามี
๔. รักษาทรัพย์สมบัติที่สามีหามาได้
๕. มีความขยันไม่เกียติคร้านในกิจทั้งปวง^{๗๙}

การใช้ชีวิตคู่เปรียบเหมือนต้นไม้ ส่วนหน้าที่ของสามีภรรยาพึงปฏิบัติต่อกันก็เปรียบเหมือนดิน การที่ต้นไม้จะเจริญเติบโตและงอกงามได้ดี ก็จะต้องมีทั้งการหมั่นรดน้ำพรวนดินใส่ปุ๋ย การพรวนดินและการดูแลเอาใจใส่จากเจ้าของจะทำให้ต้นไม้ให้เจริญเติบโตและงอกงาม ตามความต้องการปัจจัยของการดูแลคือ การใส่ปุ๋ยพรวนดินและต้องหมั่นตรวจดูว่า ใบเหลืองหรือไม่ต้นไม้มีแมลงรบกวนหรือไม่ พระพุทธศาสนาถือว่า หน้าที่ของสามีภรรยาพึงปฏิบัติร่วมกันในการดำเนินชีวิต สมรสจึงควรปฏิบัติต่อกันอย่างใส่ใจและดูแลทุกข์สุขซึ่งกันและกันอยู่เสมอ^{๘๐}

นอกจากนี้สตรีมีความทุกข์เฉพาะตน ซึ่งสามีควรมีหน้าที่ให้ความใส่ใจมีความเห็นอกเห็นใจในตัวภรรยาของตนเป็นอย่างยิ่ง คือ

- ๑). ผู้หญิงต้องจากพ่อแม่และหมู่ญาติมาอยู่กับตระกูลของสามีทั้งที่ยังเป็นเด็กสาว สามีควรให้ความอบอุ่น ดูแลเอาใจใส่ (ข้อจำกัดทางวัฒนธรรม)
- ๒). ผู้หญิงมีระดูหรือประจำเดือน อาจทำให้เกิดความแปรปรวนทั้งทางร่างกายและ จิตใจ สามีควรมีความเข้าใจต่อพฤติกรรมนี้ (ข้อจำกัดทางสรีระร่างกาย)
- ๓). ผู้หญิงมีครรภ์สามีควรให้ความเอาใจใส่บำรุงทั้งทางร่างกายและจิตใจ (ข้อจำกัด ทางสรีระร่างกาย)
- ๔). ผู้หญิงคลอดบุตร ทำให้ได้รับความเจ็บปวด ประสบกับความทุกข์แสนสาหัส และอาจเสี่ยงต่อชีวิต สามีควรใส่ใจเหมือนเป็นความทุกข์ของตน (ข้อจำกัดทางสรีระร่างกาย)
- ๕). ผู้หญิงต้องคอยปรนเปรอเอาใจใส่ฝ่ายชาย สามีไม่ควรเอาแต่ใจตัวพึงมีความซาบซึ้งในความเอื้อเฟื้อและมีน้ำใจตอบแทน (ข้อจำกัดทางวัฒนธรรม)^{๘๑}

จะเห็นได้จากความทุกข์ที่เกิดขึ้นของสตรีในหน้าที่ของภรรยามีมากมาย โดยเกิดจำเพาะตน นอกจากนี้การครองเรือนของภรรยานั้น ยังต้องปฏิบัติตนให้ถูกต้องตามหน้าที่ ดังในอรรถกถาธรรมบทเรื่อง นางวิสาขา ได้กล่าวถึงการดำเนินชีวิตของการครองเรือนว่าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจำต้องถือเป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติอย่างถูกต้องเหมาะสม ในเรื่องนี้ เป็นโอวาทของ ธนัญชัยเศรษฐีบิดาของนางวิสาขาให้ก่อนส่งตัวบุตรสาวไปอยู่ครอบครัวของสามีไว้ ๑๐ ประการ ดังนี้

- ๑) ไฟในนำออก คือ อย่างนำโทษ หรือข้อบกพร่องในบ้านไปเปิดเผย
- ๒) ไฟนอกอย่านำเข้า คือ อย่างนำคำนิทานนอกบ้านมาเปิดเผยในบ้าน
- ๓) ควรให้แก่ผู้ที่ไม่ใช่ คือ ใครยืมสิ่งของไปใช้แล้วนำมาคืน ควรให้ยืมอีก

^{๗๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐๑/๒๐๔.

^{๘๐} เสาวภาคย์ เพิ่มวัฒนธรรมกุล, “การศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับเด็กหญิงอาชีพพิเศษในสังคมไทยตามแนวทางของพุทธจริยศาสตร์”, หน้า ๗๖.

^{๘๑} ส. สฬา. (ไทย) ๑๘/๔๖๒/๒๙๗.

- ๔) ไม่ควรให้แก่ผู้ที่ไม่ให้ คือ ใครยืมสิ่งของไปแล้วไม่นำมาคืน ไม่ควรให้ยืมอีก
 ๕) เขาให้หรือไม่ให้ก็ควรให้ คือ ญาติของฝ่ายที่ยากจนมาขอพึ่ง ควรช่วยเหลือ
 ๖) จงนั่งให้เป็นสุข คือ เมื่อบิดามารดาของสามีทำงานใดๆ ก็ตามไม่ควรนั่งอยู่เฉย ต่อเมื่อบุคคลนั้นหยุดจึงค่อยนั่ง
 ๗) จงบริโภคให้เป็นสุข คือ ไม่บริโภคเพียงผู้เดียว ต้องดูแลให้บิดามารดาสามีได้บริโภคด้วย
 ๘) จงนอนให้เป็นสุข คือ ถือหลักตีก่อนแล้วนอนที่หลัง จัดการงานบ้านทุกอย่างให้เรียบร้อยก่อนแล้วจึงเข้านอน

๙) พึงบูชาไฟ คือ ปฏิบัติตนด้วยความเคารพยำเกรง ระมัดระวังไม่ให้เกิดพลาด ในบิดามารดาฝ่ายสามี เช่นเดียวกับปฏิบัติกับไฟ

๑๐) พึงนมัสการปฏิบัติกราบไหว้เทวดาประจำเรือน คือ ให้ความเคารพกราบไหว้บิดามารดาที่ตนอยู่ในครอบครัวเสมือนเป็นเทวดาประจำบ้าน

จะเห็นได้ว่าข้อปฏิบัติดังกล่าวนี้ ส่วนใหญ่เป็นข้อปฏิบัติที่แสดงออกภายนอกในทางที่ดีงาม เหล่านี้ต้องอาศัยคุณธรรมต่างๆ เป็นพื้นฐานอยู่ในจิตใจที่จะช่วยให้คงรักษาข้อปฏิบัติเหล่านี้ไว้อย่างมั่นคง จากข้อที่กล่าวถึง “ไฟในอย่านำออกไฟนอกอย่านำเข้า” นับว่าเป็นสิ่งสำคัญมากที่จะทำให้คู่ชีวิตมีความรักใคร่กลมเกลียวและสามัคคีปรองดองกันส่วนข้อที่เหลือ จะเป็นองค์ประกอบในการปรุงแต่งชีวิตคู่ให้ชีวิตดำเนินต่อไปอย่างราบรื่น^{๘๒}

พระพุทธศาสนาวางหลักของการเลือกคู่ เพื่อประคับประคองชีวิตคู่สมรสให้ดำเนินไปอย่างมีความสุข เพราะชีวิตการครองเรือนเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมาก หากคนสองคนที่มาอยู่ร่วมกันไม่มีหลักยึดหรือแนวทางในการประพฤติปฏิบัติก็ไม่สามารถที่จะนำพาชีวิตคู่ไปสู่จุดหมายปลายทางได้ในปฐมสังวาสสูตร^{๘๓} พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึง ประเภทของการครองคู่เอาไว้ โดยเปรียบประเภทของสามีภรรยาเอาไว้ ๔ หลัก ดังนี้

๑) สามีผิอยู่ร่วมกับภรรยาผิ คือ การอยู่ร่วมกันของสามีภรรยาที่ไม่มีความรับผิดชอบประกอบอาชีพทุจริต อยู่ร่วมกันด้วยความทะเลาะเบาะแว้งอยู่เสมอ ไม่มีความเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน มีพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสม ไม่มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่มีปัญญาในการครองชีวิต คู่สามีภรรยาประเภทนี้แม้จะอยู่ร่วมกันก็ไม่เกิดความสุข

๒) สามีผิอยู่ร่วมกับภรรยาเทวดา คือ การอยู่ร่วมกันของสามีภรรยาที่ สามีไม่มีความรับผิดชอบเอาใจใส่ต่อครอบครัว ชอบสร้างปัญหาให้อยู่เสมอ มีอุปนิสัยชอบเที่ยวเตร่กลางคืน ในขณะที่ภรรยาเป็นผู้มีความรับผิดชอบต่อหน้าที่การงาน คอยดูแลความเป็นอยู่ในครอบครัวตลอดจนการอบรมสั่งสอนบุตรธิดา ประพฤติดีมีศีลธรรม คู่สามีภรรยาประเภทนี้ ภรรยาจะเป็นผู้นำพาความเจริญมาสู่ครอบครัว

๓) สามีเทวดาอยู่ร่วมกับภรรยาผิ คือ การอยู่ร่วมกันของสามีภรรยาที่ สามีเป็นผู้รับผิดชอบต่อครอบครัว มีความขยันหมั่นเพียรประกอบสัมมาอาชีพในทางสุจริต มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ประพฤติดีมีศีลธรรม ในขณะที่ ภรรยาเป็นผู้ขาดความรับผิดชอบ ไม่มีเหตุผล มักนำ

^{๘๒} ประหยัด หงษ์ทอง, “คำสอนเรื่องพรหมจรรย์ในพุทธศาสนา”, หน้า ๙๑-๙๒

^{๘๓} อิง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๕๓/๘๘-๙๐.

ความเดือดร้อนมาสู่ครัวเรือนเสมอ ไม่มีศีลธรรม คู่สามีภรรยาประเภทนี้ สามีจะเป็นผู้นำพาความเจริญมาสู่ครอบครัว

๔) สามีเหวตายุ่ร่วมกับภรรยาเหวตาคือ การอยู่ร่วมกันของสามีภรรยาที่ ทั้งสามีภรรยาเป็นผู้ที่เจริญด้วยศีลประพฤติปฏิบัติธรรม มีความรับผิดชอบต่องานที่ทำงาน มีความเชื่อ (ศรัทธา) ที่เสมอกัน มีค่านิยมในทางเดียวกัน ให้ความเคารพซึ่งกันและกัน มีความประพฤติในทางเดียวกัน มีความเสียสละ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เหมือนกัน มีปัญหาในการแก้ปัญหาเสมอกัน ไม่ใช้อารมณ์ในการตัดสินใจ ปัญหา มีความถึงพร้อมด้วยวุฒิภาวะ พระพุทธศาสนากล่าวถึงลักษณะของการอยู่ร่วมกันของสามีภรรยาประเภทนี้ว่า เป็นการเลือกคู่ชีวิตที่ถูกต้องเป็นแบบอย่างที่จะสร้างความสุขและความอบอุ่นให้แก่ครอบครัว

ประเภทของภรรยา ในมงคลสูตรที่ ๑๓ ว่าด้วย “การสงเคราะห์ภรรยา” ในคัมภีร์สัตตกนิบาท อังคุตรนิกาย พระพุทธเจ้าแสดงไว้ว่า ภรรยามี ๗ ประเภท^{๘๔}

๑) วธกาภรรยา ภรรยาเสมอด้วยเพชฌฆาต วธกะ แปลว่า เพชฌฆาต หมายถึง ผู้ฆ่า ผู้ผลาญชีวิตคนอื่น คนประเภทนี้ใจร้าย ขี้โมโห มีใจมุ่งร้ายเอาแต่แข่งด่า สามีทำอะไรผิดพลาดไปบ้างเป็นต้องอาฆาต ชูตवाद จะตบจะตี พุดกันดีไม่ได้นาน ชีวิตเต็มไปด้วยความขุ่นเคือง แข่งชิงทรมานหาความสุขไม่ได้ การทำลายจิตใจนี้เป็นการฆ่ากันทางอ้อมเท่ากับคิดฆ่าสามีอยู่ตลอดเวลา ทำแต่สิ่งไม่เป็นประโยชน์บางทีฆ่าเองไม่ได้ยังให้คนอื่นมาช่วยฆ่าอีก เช่น คบชายชู้ คบคนชั่ววันธพาล เป็นต้น

๒) โจริภรรยา ภรรยาเสมอโจร เป็นภรรยาคอยแต่ล้างผลาญทรัพย์ คอยหาช่องทางเอาทรัพย์ที่สามีหาได้ไปใช้ในทางอบายมุข เช่น เล่นการพนัน บำรุงบำเรอ คนนอกบ้าน เทียวหาความสุข สนุกสนานส่วนตนพั่ง นอกจากคอยลัก ยักยอก ฉกฉวยฉวย ปิดบัง ซ่อนเร้นแล้วยังอาจไปเที่ยวก่อหนี้สินให้สามีตามใช้ไม่รู้จักจบสิ้นอีก ถ้าภรรยาเป็นคนใจไม่บริสุทธิ์ ไม่เชื่อตรงต่อสามีเสียเปรียบของครอบครัวจะมั่นคงไม่ได้ การป้องกันโจรนอกบ้านนั้นง่ายกว่าป้องกันโจรในบ้านมากนัก โจรนอกบ้านถ้าปิดประตูลงกลอนแข็งแรงก็เข้าไม่ได้ เจ้าหน้าที่ตำรวจก็คอยช่วยเหลือได้ ภรรยาของตัวเองจะป้องกันอย่างไรได้ เพราะเป็นผู้ที่เก็บกุญแจเอง ควบคุมทรัพย์สมบัติเอง ใครมีเมียเช่นนี้มีแต่ทางหายนะ

๓) อัยยาภรรยา ภรรยาเสมอด้วยนาย “อัยยา, อัยยะ” แปลว่า “นาย” ภรรยาชนิดนี้ทำตัวเป็นเจ้า เกียจคร้าน ปล่อยบ้านเรือนรกร้าง แม้กระทั่งที่นอนก็ปล่อยสกปรก ไม่มีการเอาใจใส่ หม้อข้าว ชาม จาน ช้อน ไห ก็ปล่อยไว้จนหนอนขึ้น นิสสัยหยาบคายสามัญ พุดจาห้าวหาญไม่น่าฟังคอยขี้นิ้วใช้สามี ชมเช้สามีเป็นทาส ภรรยาทั้งสามประเภทที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้นมีแต่ทำลายล้างผลาญไม่ควรสงเคราะห์เพราะไม่ใช่ภรรยาที่ดี

๔) มาตาภรรยา ภรรยาเสมอด้วยมารดา รักสามีเหมือนมารดารักบุตรไม่ทำความเดือดร้อนให้ คอยเอาใจสามีทำแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่สามี อนุเคราะห์ด้วยสิ่งอันเป็นประโยชน์ระแวดระวังเหมือนระวังดูแลลูก ระวังรักษาทรัพย์สินที่สามีหามาได้ ความรักที่มีดังกล่าวนั้นประกอบด้วยคุณธรรม เมตตากรุณาหาที่สิ้นสุดไม่ได้ รักไม่รู้จักหมด ไม่จิตจาง ภรรยาที่รักสามีเช่นนี้เป็นรักแท้ รักอมตะ สามีจะตกต่ำหรือรุ่งโรจน์ก็รักเสมอต้นเสมอปลาย รักราบเรียบตลอดกาลไม่เคยห่างหน่าย

^{๘๔} ประหยัด หงษ์ทอง, “คำสอนเรื่องพรหมจรรย์ในพุทธศาสนา”, หน้า ๒๓-๒๔.

๕) ภคินีภรรยา ภรรยาเสมอด้วยน้องสาว ภคินี แปลว่าน้องสาว เมียที่รักสามีเหมือนพี่ชาย ไม่ล่วงเกินรักอย่างมีความรู้สึกร่วมสายโลหิตเดียวกัน

๖) สขีภริยา ภรรยาเสมอด้วยมิตรสหาย ร่วมทุกข์ร่วมสุขกันตลอดมา ทำตัวเสมอกันเหมือนเพื่อนรักสนิทกันแสดงความยินดี ดื่อกดีใจ เมื่อได้พบเห็นกัน เหมือนกับเพื่อนเมื่อพบกัน อยู่กันอย่างไม้อื้อเนื้อื้อตัว

๗) ทาสีภริยา ภรรยาเสมอด้วยคนรับใช้ ทาสีหมายถึงทาสหรือคนรับใช้ ภรรยาชนิดนี้มีความเกรงใจสามีเหมือนทาสเกรงนาย แต่ด้วยความเคารพรัก สามีโกรธก็ไม่โกรธตอบ สามีดูว่าก็ไม่โต้เถียง ไม่แสดงกิริยากระด้างกระเดื่องต่อสามี อดทนอดกลั้นคำพูดหนักเบาของสามีได้ ตั้งอยู่ในโอวาทของสามี ตกอยู่ในอำนาจของสามี

การอยู่ร่วมกันของสามีภรรยาที่เป็นเทวดา จึงหมายถึง การอยู่ร่วมกันอย่างผู้ประเสริฐ ให้เกียรติกัน เคารพนับถือกัน เป็นกัลยาณมิตรที่ดีต่อกัน จึงถือได้ว่าสถาบันครอบครัวมีความสำคัญต่อการพัฒนาสังคม ทำให้สังคมมีความรักความเข้าใจต่อสมาชิกภายในสังคม เป็นการสร้างการดำเนินชีวิตแบบชอบธรรมและมีระเบียบแบบแผน อันจะนำพาความสุขความมั่นคงให้แก่ครอบครัวและความสันติสุขมาสู่สังคม